Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

ДААРТА—ШУПТУ СУББОТНИКЧЕ!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 89 (13689) | 1988 чылдың апрель 15, пятница | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 көп.

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Ленинчи коммунистиг субботниктер совет улустуң алдарлыг чаңчылы апарып, эки тураның күш-ажыл байырлалы болу берген. Оларның кыйгызы чаңчыл ёзугаар апрельдиң часкы хүннеринде чаңгыланыр. Кудумчулар, скверлер арыгтас апаар. Заводтарның, фабрикаларның, тудугларның, совхозтарның ажыл-ишчилери ол хүн төлевир чок күш-ажылы биле Төрээн чуртунуң экономиктиг күчүзүн улам улгаттырарлар. Субботник бүрүзү — чурттуң болгаш чонунуң төөгүзүнге тураскаалдыг чада, бурунгаар база бир бүзүрелдиг базым болур. Субботниктер амгы болгаш келир үелерде чеже-даа катап болур боп, сөөлүнде барып «Улуг» деп адаан кайгамчык күш-ажылчы эгелээшкинниң төрүттүнген үезин өөрүп четтиринишкин болгаш чоргаарал-биле сактыр бис.

Москва — Казань демир-оруунуң ажылчыннарының 1919 чылдың апрель 12-де пролетаржы энтузиазм-биле ажыл хүнүнүң сөөлүнде, немелде үш паровозту халаска септээри-биле мастерскаязынга артып калган... В. И. Ленин күш-ажылга чаа, коммунистиг хамаарылганың өзүмүн оон эскерген. Элээн каш ажылчын коммунистерниң ол эгелээшкинин, күш-ажылдың бедик бүдүрүкчүлүүнче, социалистиг ажыл-агыйның ындыг чорудуунче чаа, медерелдиг шилчилгени «коммунизмниң барымдаалыг эгези» деп адаан.

1920 чылдың майда РКП(б) ТК-зы коммунистиг субботниктер дугайында дүрүмнү ажылдап кылган. В. И. Ленин ооң төлевилелинге элээн каш боттуг немелделерни киирген. Хостаткан күш-ажыл байырлалдарының организакчыларының билип алза чогууру чугула мындыг чүүлдерже ол кичээнгей салган: «субботниктер ажылчын аңгының бот-организакчы чоруунуң идеяларын пропагандалаарының бир хевири». Олар «коммунистиг күш-ажылдың хевирлериниң лабораториязы» болур. Субботниктерге «ажылдап кылыышкын көрдүнген нормадан эвээш эвес болур, ынчалза-даа субботниктерниң киржикчилери ол норманы ажыр күүседир дээш чүткүүр ужурлуг».

Владимир Ильич Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 118 чылынга алдар болдурган коммунистиг субботникти апрель 16-да эрттирер дугайында москвачыларның эгелээшкинин бистиң республикадан мурнай деткээннерниң бирээзи № 48 тудуг эргелелиниң ажылчыннары болгаш албан-хаакчылары болган. Оларның инициативазын «Тыва тудуг» трестиң оон даа өске тудуг коллективтери чүүлдүгзүнүп деткээн. Пассажирлер аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажылчыннары, албан-хаакчылары субботник хүнүнде эң-не идепкейлиг ажылдаар ы н, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң дагжылары күш-ажылдың байырлалының хүнүнде каш дакпыр күжениишкинниг ажылдаарын Москваның мурнакчы бүдүрүлгелериниң эгелээшкинин деткээн митингилер үезинде дугуруш-каннар.

Субботник хүнүнде ажылдап алган акшазын он бежинги беш чылдың фондузунче шилчидер. Ол ышкаш ону коллективтерниң ишчилериниң ажылдаар байдалын база амыдырал хандырылгазын экижидеринге ажыглаар.

Даарта — коммунистиг күш-ажылдың байырлалы. Совет Тываның ажылчы чону болгаш найысылал Кызыл хоорайның ажыл-ишчилери, бүгү совет кижилер-биле бир дөмей, коммунистиг субботникче бир демниг үнүптер. Ажылчыннар эртен эрте-ле боттарының ажылдаар туруштарын ээлептер. Баштыңчызының болгаш башкызының төрүттүнген хүнүн боттарының бүдүрүкчүлүг күш-ажылы-биле демдеглеп, Төрээн чуртка эвээш эвес немелде продукцияны олар бүдүрүп бээр.

Бо чылгы коммунистиг субботниктиң база бир онзагай талазы — чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң болгаш эде тургустунуушкунуң стратегтиг угланыышкынын, бистиң каш-каш чыл бурунгаар базымывысты, шынар талазы-биле шимчээшкиниңистиң бүдүжүн болгаш темпизин тодарадып турар СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин Советтер чуртунуң ажылчы чонунуң амыдыралда күүседип турарының, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга белеткелдер ажылының кидин түлүк үезинде болуп эртер.

«Кызыл суббота» хүнүнүң күш-ажылчы байырлалынга школачылардан эгелээш пенсионерлерге чедир бүгү чон чаагайжыдылга ажылдарынга, хову-шөлдерге, чер суггарылгазынга хире-шаа-биле киржип, социалистиг Төрээн чуртунуң чечектелиишкини дээш эң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаар. Ол хүн пионерлер хөй тонна демир кескиндизин, макулатураны чыыр.

Бистиң республикага коммунистиг субботниктер, бүгү чурттаазы-биле бир дөмей, ажылчы чоннуң бедик көдүрлүүшкүнүнүң байдалынга эртип турар. Эрткен чылын болуп эрткен коммунистиг субботникке 155 муң кижи киришкен болгаш олар беш чылдың фондузунче 219 муң рубльди шилчиткен.

Боттарының ажылдаар черлеринге 52,5 муң кижи ажылдаан, олар 286 муң рубльдиң үлетпүр продукциязын, ооң иштинде 82 муң рубльдиң чоннуң хереглел барааннарын бүдүрген, 372,2 муң рубльдиң керээлиг ажылдары кылдынган, автомашиналар-биле 38 муң тонна улус ажыл-агый чүъктерин сөөрткен.

Ийи муң хире кижи боттарының камнап алган электроэнергиязы, кывар-чаар материалдары, чиг эди-биле ажылдаан.

Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери субботник хүнүнде 2263 тонна хөмүр-дашты казып тыпкан, 284 кубометр чыып эптээр демир-бетон кезектери болгаш конструкциялары, 491 кубометр дилиг материалдарын кылган. Ажылдап кылыышкынның нормада көрдүнген өртээ-биле алырга, 4,9 муң рубльдиң даараан кылыгларын, 4,3 муң рубльдиң мебелин бүдүрген. 1122 кубометр тудуг ыяжын сөөрткен...

Коммунистиг субботник болза курлавырларны илередириниң, ажылдың ажыктыын бедидериниң, продукцияның шынарын экижидериниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң, камналганың болгаш хумагалалдың көрүлдези болгай. Ынчангаш коллектив база кижи бүрүзү ол негелделерни күүседиринче партия, совет, профэвилел, ажыл-агый органнары кичээнгей салыр ужурлуг. Чүге дээрге эде тургустунуушкунуң негелдези ындыг.

ШУПТУ — КОММУНИСТИГ СУББОТНИКЧЕ!

БЕШ ЧЫЛДЫҢ ФОНДУЗУНГА

Коммунистиг субботникке республиканың күш-ажылчы коллективтери канчаар белеткенгенин, кандыг ажылдарны кылырын чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис профоблчөвүлелдиң килдис эргелекчизи, субботник эрттирериниң талазы-биле республика штавының кежигүнү Николай Иннокентьевич ЗВЕРКОВТАН дилээн.

— Бо чылгы коммунистиг субботниктиң онзагай ылгавыры чүү болуп турарыл!

— Коммунистиг субботник бо чылын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга белеткелдиң, аңаа уткуштур социалистиг чарыштың сорук киирикчи, бедик көдүрлүүшкүннүг байдалынга эртер. «Кызыл субботага» белеткел база-ла ол социалистиг чарыштың илередикчизи боор турар. Республика найысылалының болгаш районнарның бүдүрүлгелеринге, организацияларынга, ажыл-агыйларынга эрткилээн ажылчын хуралдарга күш-ажылчы коллективтер коммунистиг субботник хүнүн эң бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл-биле демдеглээрин, эң эки шынарлыг продукцияны бээрин, ажылды көргүзерин шиитпирлээн.

Чурттуң мурнакчы бүдүрүлгелериниң коммунистиг субботник эрттирер дугайында эгелээшкинин бистиң республикада бир дугаар деткээннерниң аразында «Тыва тудуг» трестиң № 48 тудуг эргелелиниң тудугжулары кирген. Оларны трестиң бүгү тудугжу коллективтери чүүлдүгзүнүп деткээн. Шеверлекчилер болгаш бызаңчылар ол хүн 9 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылырын, 600 ажыг рубльди беш чыл фондузунче шилчидерин шиитпирлээн.

Ооң мурнунда чылдарда дег, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң хөй кижилиг коллективи субботникке идепкейлиг киржип, боттарының ажылчын туруштарынга ажылдааш, 2 муң тонна хөмүр-дашты хереглекчилерге чүдүрүп чорударын, хөмүр-даш кырының 4 муң кубометр даш-довураан чайладырын көрген. Экскаваторжуларның чамдыызы камнап алганы электри энергиязы-биле ажылдаар. Дагжылар ажылдап алган акшазындан бир муң ажыг рубльди беш чыл фондузунче шилчидер.

— Час дээрге кодээниң ажыл-ишчилеринге база бир бачым иштиң үези болгай. Кодээниң ажыл-ишчилери субботникке канчаар белеткенгенил, кандыг ажылдарны кылып бүдүрерил!

— Совхозтарның ажыл-ишчилери, суурларның чурттакчылары субботник эрттирериниң эгелээшкинин база бедик көдүрлүүшкүннүг деткээн болгаш ол хүнну часкы хову ажылдарынга белеткелди доозарынга, мал кажааларын септеп, арыглап белеткээринге тураскаадырын шиитпирлээн. Чижек кылдыр Улуг-Хем районну адаалыңар. Даарта ол районнуң кодээ ишчилери мал, чер ажылдарынга хаара туттунар. Механизаторлар агрегаттарын ховуже үндүрер. 1590 гектар черниң шыгын базыралы көрдүнген. 60 тонна тараа үрезинин шуут чаштырар кылдыр арыглаар. Сүт-бараан фермаларынга 315 тонна мал чемнерин немей чедирер, 39 кажааның ашталгазын кылыр. Чаа тургустунган өшкү ажылдыг «Эйлиг-Хем» совхозка өшкү кыргылдазынче кирер, 1500 хире өшкүнү кыргыыр болгаш бир тонна хире чөөктү складка дужаар.

Бии-Хемниң «Ээрбек» совхозунуң ажыл-ишчилери субботникче бир демниг үнер. Малчыннарга суурнуң чурттакчылары, албан-хаакчылары барып дузалажыр. Ажыл-агыйның коллективи «Кызыл суббота» 3 муң рубльдиң ажылдарын кылыр болгаш беш чыл фондузунче 750-ден эвээш эвес рубль түңнүг акшаны киирер. «Саян» совхозтуң ажыл-ишчилери беш чыл фондузунче 550 рубльди шилчидерин шиитпирлээн.

— Оон өске кайы коллективтерни демдеглеп болурул!

— Коллектив бүрүзү субботникке киржир болгай. Ынчалзажок баш удур белеткел ажылдарының шынарын, берген медээлерин, организастыг чоруун барымдаалап, ам-даа каш коллективтерни адаксайдыр мен.

«Тыва суг тудуг» трестиң бүдүрүлгелеринге, организацияларынга субботникке 1166 кижи киржир, ооң иштинде 809 кижи боттарының дорт бүдүрүлге ажылдарынга ажылдаар. 24,1 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдары кылдынар, ол дээрге анаа хүннерде ортумак хемчээлден ийи муң рубльге хөй болур. Коллектив беш чыл фондузунче 4760 ажыг рубльди шилчидерин планнаан. Трестиң демир-бетон кылыглар заводунуң ажылчыннары субботниктиң күш-ажылчы үлүүн ийи ээлчегге эрттиргеш, 8,7 муң рубльдиң продукциязын, ооң иштинде 70 кубометр демир-бетон кылыгларны бүдүрер.

Кызылдың дааранылга фабриказының коллективинден 360 кижи — дааранықчылар, быжыкчылар боттарының ажылдаар черлеринге ажылдаар, оларга инженер-техниктиг ажылдакчыларның чамдык кезии база каттыжар, ынчангаш 20 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер.

Кызылдың № 14 механизация эргелелиниң механизаторлары 3900 кубометр оңгарларны казар, чылыг, канализация четкилериниң бажың тудуунуң орнун белеткээр. Кран башкарыкчылары тудугжуларны тудуг материалдары-биле үзүктел чок хандырары дээш баш удур ыяк белеткенген.

Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының коллективи 10,2 муң рубльдиң бараанныг продукциязы-биле кады 400 рубльдиң чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер.

Ак-Довурак АТБ-зиниң 130 чолаачызы боттарының машиналарын ол хүн рейсче үндүрер, оларның элээн хөйү камнап алган кывар-чаар материалдары-биле ажылдаар. Ниитизи-биле коллективтен 480 кижи «кызыл субботага» киржир, 1450 рубльди беш чыл фондузунче киирерин шиитпирлээн.

«Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелдиң коллективи күжениишкинин туттунуп турар кол тудугларга: 60 аал ишти чурттаар бажыңга, универсам магазинниң, Кызыл-Мажалыктың тууйбу заводунуң тудугларынга, комбинаттың артынчылар чайладыр трассазының септелгечаартылга тудуунга мөөңнээр, 5,3 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр.

— Нииты республикага субботниктиң баш удур түңнээн көргүзүглери кандыг болурул!

— Баш удур санаашкыннардан алгаш көөрге, республикага субботникке 153,4 муң ажыг кижи киржир, ооң иштинде 48,4 муң кижи боттарының ажылдаар черлеринге ажылдаар. Үлетпүр бүдүрүлгелери 266,5 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер, ооң иштинде чоннуң хереглел барааннарын 78,4 муң рубльге бээр. Керээлиг тудуг организациялары 345,3 муң рубльдиң ажылдарын кылыры, автотранспортка улус ажыл-агыйының 41,6 муң тонна чүъктерин сөөртүрү көрдүнген. Камнап алдынган материалдар болгаш одалга-энергетика курлавырлары-биле 1500 ажыг ажылчыннар, чеди бригада, цех, участок ажылдаар.

Ниитизи-биле ажылдап алдынган акша-хөреңгилерден беш чыл фондузунче 205,5 муң рубльди шилчидип киирери көрдүнүп турар.

Мижит-оол СААЯ белеткээн.

Бай-Тайга районда автобүдүрүлге чери тургустунгандан бээр бир чыл ажып, ол районда ажыл-агыйлерга улуг дузаны чедирип турар. Ооң чолаачылары бо чылдың бирги кварталында планныг даалгаларын бедик көргүзүглерлиг дооскан.

Ол АТБ-ниң бригадаларының чолаачылары бо хүннерде часкы тарылгага хереглээр үрезиннерни сөөртүп турар. Хоочун чолаачы Кужугет Успунович Кошкендей башкарган техниказын камныг ажыглап, совхозтарже чүъктер чедирериниң даалгаларын ажыр боттандырып, чарышка тиилекчи болуп турар. Тургустунга-ла үр болбаан бо АТБ-ниң бүгү ажыл-ишчилери ленинчи коммунистиг субботникте бир демниг, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаар сорулга салганнар.

ЧУРУКТА: чолаачы Кужугет Кошкендей.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ҮЛҮҮВҮС КИРЕР

Республиканың башкылар билии бедидер институдунуң ажылдакчылары, Кызыл хоорайның өске коллективтери-биле бир дөмей, бүгү-эвилелдиң коммунистиг субботниинге күш-ажылчы тура-соруктуг эки ажылдаар дээш белеткел ажылдарын чорудуп турар.

Институтта партия эге организациязының секретары М. О. Дамдынчап дарглалаан коммунистиг субботниктиң штавы кылыр ажылдарны тодарапкан. «Кызыл субботага» чүгле институттуң ажылдакчылары эвес, республиканың районнарындан билиин бедидип келген биология, география болгаш химия башкылары база киржир. Ол хүн Кызыл хоорайның № 4 микрорайонунда ясли-сад тудуунга шупту 120 кижи ажылдап хүнээр.

Кок-оол САЛЧАК, башкы.

ЧААРТЫКЧЫЛАРНЫҢ ЧОГААДЫЛГАЗЫ— ДҮРГЕДЭЭШКИННИҢ МАГАДЫЛАЛЫ

Чогаадыкчыларның болгаш чаартыкчыларның бүгү-эвилел ниитилелиниң VII съездизи

Ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидеринге көскү салыышкынны чурттуң чогаадыкчыларының болгаш чаартыкчыларының хөй миллион кижилиг отряды киирип турар. Оларның чогаадылгаларын болгаш чаартыкчы саналдарын чылда улус ажыл-агыйынга камналга барык 18 хуу өскен болгаш 39 миллиард хире рубль болган. Ынчалзажок ол хөй-ниитичи организацияның бе-римчези үениң негелделеринге долу хемчээлдии-биле дүүшпейн турар. Апрель 14-те Москвада, Кремльдиң Улуг ордузунда ажыттынган Чогаадыкчыларның болгаш чаартыкчыларның бүгү-эвилел ниитилелиниң VII съездизиниң кичээнгейиниң төвүнде чурттуң экономиказынга ооң салыышкынын көвүдедириниң оруктарының дугайында айтырыг турап турар.

Президиумда — эштер **В. И. Долгих, Н. В. Талызин, О. Д. Бакланов.** База-ла ында—ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. С. Силаев, ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. И. Мироненко, СЭКП ТК-ның харыысалгалыг ажылдакчылары, чамдык министерстволарның болгаш ведомстволарның удурткучулары, эртемденнер, бүдүрүлгениң мурнакчылары.

Съездиде акы-дуңма социалистиг болгаш өске-даа даштыкы чурттардан аалчылар, делегей организацияларының төлээлекчилери киржип турар.

Чогаадыкчыларның болгаш чаартыкчыларның бүгү-эвилел ниитилелиниң Төп чөвүлелиниң ажылының дугайында отчёт илеткелди чөвүлелдиң даргазы **Е. И. Тюрин** кылган.

(СЭТА).

УЗБЕКИСТАНДА ЧОРУП ТУРАРЫ

ТАШКЕНТ. (СЭТА). Хевең волокнозу, алгы, удазын ээрер машиналар, электроннуг дериг-херекселдер — бо болза Узбекистанның найысылалындан Чехословакияже чыл санында хөй миллион рубльге чорудуп берип турар барааннарның болгаш чиг эттиң долу эвес даңзызы-дыр. Совет болгаш чехословак улус ажыл-агыйларында болуп турар улуг хемчээлдиг чаартылгалар ЧССР болгаш Узбек ССР-ниң аразында экономиктиг харылзааларны улам ыңай калбартырынга болгаш быжыглаарынга эки арганы берип турар. Ону ЧКП ТК-ның Президиум кежигүнү, ЧССР-ниң Президентизи Г. Гусактың Узбекистанның компартиязының ТК-зының бирги секретары Р. Н. Нишанов-биле беседазының үезинде демдеглээн. Аалчының республикада эде тургустунуушкунуң канчаар чоруп, ажыл-агый механизмин сайзыраңгайжыдар, ниитилел амыдыралын демократчыдар талазы-биле сорулгаларны боттандырып чорудуп турары-биле таныштырган.

ЧССР-ниң Президентизи В. И. Ленинниң тураскаалынга чечектер салган. Билдинмес солдаттың хөөрүнге чечектерни салган.

КҮРҮНЕ ШАҢНАЛЫН ТЫВЫСКАН

«Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчы чонунуң кодээ Культура бажыңынга болган хуралынга ол совхозтуң сарлык кадарчызы, комсомолчу Вячеслав Иргитович Комбуга ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреадының дипломун болгаш медалын Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң даргазының бирги оралакчызы, министр И. М. Суванди тывыскаш, шаңнатканга болгаш совхозтуң ажыл-ишчилеринге байыр чедирип, чуве чугаалаан. Совхоз директору Ө.-С. А. Ооржак ажыл-агыйның моон соңгааргы сорулгаларының дугайында чугаалааш, бедик шаңналды шынзыдары-биле мөген-бүренчилерни улам хол дыңзыг ажылдаарынче кыйгырган. Хуралга Мөңгүн-Тайга райкүүскомунуң даргазы К. С. Дилак база чуве чугаалаан.

Лауреат В. И. Комбу Коммунистиг партияга, Совет чазакка өөрүп четтиргенин илергейлеп, кадарган малын оннаменди ажаап кадарары, чаш төлүн чидириг чокка өстүрүп, доруктурары дээш кызымак ажылдаарын хүлээнген.

СЭКП-НИҢ XIX БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНГА УТКУШТУР

ПЛАНДАН АЖЫР 157 МУҢ ТОННАНЫ

Чурттуң коммунистериниң ам болур шуулганынга алдар болдурган күш-ажылчы ээлчегде «Тыва автотранс» каттыжыышкынның ажыл-ишчилери шалыпчы ажылдап турар. Каттыжыышкынның чолаачылары бо чылдың эрткен үш айларында план ёзугаар улус ажыл-агыйының 2 миллион 311 муң тонна чүъктерин сөөртүр даалгазын 157 муң тоннага ажыр боттандырган. Чүък сөөртүлгези эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 3 хуу өзүлделиг болган.

Чардынган керээ ёзугаар чүък сөөртүр планын транспортчулар база-ла ажыр күүсеткен. Бо талазы-биле онаалдазын чүгле Хову-Аксының автобүдүрүлгези күүсетпейн барган.

— Чедип алган чедиишкиннеривиске сеткиливис ханмаан. Чүге дээрге, кышкы үеде ажылдаарынга орук ажылдакчылары багай белеткел чоруткан турган. Орукчуларның орук септээр техниказы бо-ла үрели бээр турду. Ооң ужун автосамосвал чолаачылары бүдүрүкчүлүг эвес ажылдаан. Долу бот-орулга-чарылгада болгаш бот-акшаланыышкында ажылдап турар болганывыста ол биске моондак болган — деп, каттыжыышкынның чиңгине директору Анатолий Владимирович Рудзинский чугаалап турар.

Ол чөптүг. Ажыл-агыйны башкарарының чаа экономиктиг байдалдарында ажылды кылыр дээш хүлээнген организация-даа, чагыкчы-даа сырый харылзаалыг ажылдаар ужурлуг.

Бо чылдың бирги кварталында каттыжыышкын ниитизи-биле пландан ажыр 157 муң рубльдиң арыг орулгазын киирип алган. Республиканың транспорт ажылдакчылары партияның ам болур XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг ажыл-иштиг-биле уткуур дээш кызымак ажылдап турар.

Николай ВАНЬКОВ.

ЗВЕНОНУҢ АЖЫЛ-ИЖИ

Бай-Тайгада «Бай-Тал» совхозтуң ыяш дилдирер пилорамазында Андрей Салчакович Терештейниң удуртуп турар звенозунуң кежигүннери манза дилдирер планныг онаалдазын доктаамал ажыр күүседип келген. Звено бо чылын 750 кубометр дилиг материалы кылыр планныг. Бо чылдың эрткен үш айларында ыяш дилдирикчилери 250 кубометр ажыг манзаны белеткээн. Оларның белеткээн манзаларын чуртталга бажыңнарының база малчын коданнарда кажааларның үүрмек септелгезин чорударынга ажыглап турар.

Дилер чудуктарны тайгадан сөөртүрүнге чолаачы Чимис-оол Даржаа төлептиг үлүүн киирип, хүнде үш чедир рейстерни кылып турар. Чудурукчу Назыты Хертек кызымак ажылдап турар.

Хертек КАРА-ООЛ.

Өг-бүлс керээзи

ДЕМНИИ-БИЛЕ КЫЛЫР БОЛЗА...

Бистиң совхозтуң хойжу бригадалары өг-бүле керээзинче бо чылдан эгелеп кирген. Малчын 40 өг-бүлениң шуптузу-биле совхоз керээни чарып алган. Малчыннарның хөй кезии, ылаңгыя Иштии-Хем, Арыг-Үзүү бригадаларында өг-бүле керээзи-биле ажылдаарга боттарынга-даа болгаш күрүнеге-даа ажыктыын билип, чекти ажыглаарынга өөренип, орулгазын, чарыгдалын санап турар апарганнар.

Ынчангаш ажылды организастаарының болгаш ажыл төлевириниң дергилиглиг чаа хевирлерин ажыглап эгелээнивистен совхозтуң экономиктиг көргүзүглери эки талазынче өскерлип турары чигзиниг чок деп болур.

Ынчалза-даа ол ажыл чаа болганда, ону шиңгээдип алырында шуудавайн турар чүүлдер чок эвес. Специалистерниң база парткомнуң, профкомнуң талазындан малчыннар ортузунга өөредилгени, тайылбырны чедир чорутпайн турарывыстан чек-биле санажып шыдавайн турар малчыннарывыс ам-даа бар.

Чекти долдуруп, санажып шыдавас кижилер барда, оларның боттарынга болгаш өске ажылчыннарга-даа берге болуп турар. Ылаңгыя колдуу машина-трактор хөй ажыглаттынар кышкы үеде чолаачылар, трактористер ындыг чылдагаан-биле путёвкаларын (орук бижиин) бухгалтерияга үе-шаанда дужаавас, отчёт-учёттуң көргүзүглери дүүшпес болгулаар. Чамдыкта ол чолаачы азы тракторист дуза чедирген деп чек бижиттирип алырда, бригадирни дилеп, сураглаар ужурга таваржыр. Азы ол-ла чекти бижидип алырда, Арыг-Үзүүнден Арыскаңга, Иштии-Хемге-даа чедир машиналыг халыткаш, келген болгулаар. Ол дээрге артык үе-шак болгаш чарыгдалдар үндүргени болур. Ол үениң иштинде машинаны өске ажылга ажыглаан болза, орулга кирер болгай.

Черле ынчаш, бо-даа, оон аңгыда-даа чамдык ажылдарда таптаашкынныг чаңчылдан уштунуп, эде тургустунарының эге базымы дыка хөй бергелерлиг болуп турар. Ону ажып эртеринге чүү шаптыктап турарыл дизе, ажылга кижилерниң хамаарылгазында эрги бодаашкыннардан чарылбааныывыста, нииты дем-биле бот-бодувусту деткижеривисти бодавайн, бурууну өске кижилерже чая каарын бодаар чоруктар барында.

Мал ажылының өске адырларынга, хаван фермазынга керээлиг ажылдаар звенону тургузар дээш, хову ажылынга, сүт-бараан фермазынга бригаданың керээлиг ажылдаар аргазын ажыглаар белеткелди, санаашкыннарны кылып турар бис.

Хаван оолдарын азыраарынга өске областарның дуржулгазын ажыглаарын бодап турар бис. Чылыг үе келирге совхозтуң хаван оолдарын азыраар күзелдиг кижилер кээп турар. Олар-биле керээни чарып алыр деп дугурушкан бис.

Бөдүүн ажылчын кижилерниң талазындан ажылдың чаа аргаларының чек-биле санажылганың ажыктыын эки билип алган болгаш бот-боттарынга дузалажып, биске, специалистерге-даа, ажыктыг арга-сүмени кадып кээп турары өөрүнчүг.

Шаптыктыг, бир берге чүве — хемчээшкин херекселдери, деңзилер чогу болур. Деңзи чокта, чижээ, мал чемин кайы малчынга чежени дужуруп бергенин шын тодарадыры берге.

Ындыг-даа болза, чек-биле санажылга үезинде, мурнундаазындан черле эки деп түңнел үндүрүп турар бис. Чижээлээрге, кижи бүрүзү кымның кайы хирени кылганын, хөй азы эвээш-тир деп маргыжып, шынзыдып, санап турар апарган.

Ларнса БАЛЧИЙ, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң кол экономизи.

Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу БУМБА ЧАЛЧЫККА

ЧАРЫШТЫГ МООЛ ӨҢНҮҮНҮҢ ЧАГААЗЫ

Экии, чарыштыг тыва өңнүүм Бумба Чалчык болгаш өөңер ээзи, уруглары!

Амыр-мендиңерни айтырбышаан, силер бүгүдеге аас-кежикти, чаагай кадыкшылды күзээн чагаамны бистиң аалывыска ажыл-ижиивис-биле таныжып чораан тыва журналистерни дамчыштыр чорудуп олур мен.

1985 чылда силерниң аалыңарга кирип, ажыл-ижиңер-биле таныжып чораан болгай бис. Ынчан көргүзүглеривисти чугаалажып, канчаар ажылдап турарывысты хөөрежип, нити түңнеливис черле багай эвес-тир дээрзин түңнедивис. Оон эгелээш-ле аравыста чарыштыг ажылдаар дугайын дугуржуп апкан болгай бис.

Нитиниң малының баш санын өстүрер, оон алыр продукцияның шынарын улам бедидер дээш өөм ээзи Б. Церенжав-биле кады кызымак ажылдап, багай эвес көргүзүглерни чедип ап турарывысты чагаамның эгезинге дыңнадыйн.

Бистиң Завхан аймактың Номрог сумузунуң «Их эхлелт» каттыжыышкынының Хареганныг деп черде кыштап олур бис. Малывыстың күш-деңгели шыырак, амгы үеде хой оолдаашкыны адакталып тур. Чаш төлдү бүрүн камгалап алыр талазы-биле алган хүлээлгевистиң күүсеттинип турарын чарыштыг өңнүүм силерге дыңнадыры өөрүнчүг-дүр.

Коданывыста төрүүр 572 хой болгаш 50 өшкү бар. Олардан чаш төлдү бүрүн камгалап алыры — бистиң кол ажылывыс, хүлээлгевис дээрзи билдингир. Ынчангаш бүгү күжүвүстү, билиг-мергежиливисти, арга-дуржулгавысты ол талазы-биле ажылче углаан бис. Нитизи-биле сумунуң малчыннары төрүүр 100 хойга онааштыр 87 баш хураганны камгалап алыр хүлээлгелиг. Бис боттарывыстың арга-курлавырларывыста санап көргеш, төрүүр чүс хойга онааштыр 101 хураганны камгалап алырын хүлээнген бис. Ол хүлээлгевистиң күүсеттинеринге быжыг бүзүрелдиг бис, чүге дээрге, хой ажылынга 18 чыл ажылдап келген чылдарывыс дургузунда малчынның берге, солун, эң харысалгалыг мергежилинге чаңчыгып, мергежип, өөренип-даа калган бис. Өөм ээзи — дузалакчы малчын. Ооң кызымак, мал дээнде тура-соруккур ажылы — бистиң чедиишкиннеривистиң кол үндезини деп санап чоруур мен.

Малдап орар малывыстың чыдар, турар чери, оъттаар одары — шупту-ла чүве бистиң хайгааралывыста. Эрткен чылын мал чеминге 15 тонна сигенни боттарывыс белеткеп алдывыс.

Күш-ажыл кижини каастаар деп чүве бар болгай. Аймактың чону бистиң бедик көргүзүглерлиг, кызымак ажылдап чоруурувусту бедии-биле үнелээш, «Аймактың рекордчулары» деп бедик атты ийи удаа тыывысты. Мен — МАРН-ның кежигүнү, суму депутады мен.

Чарыштыг өңнүүм силерге боттарывыстың ажылывыстың дугайын кысказы-биле таныштырарга мындыг-дыр.

Хойжу өңнүүм! Бистиң чарышты эгелээнивистен бээр каш чыл эрте берди. Ынчалза-даа ол чарыжывыс сөөлгү үеде арай эреңгей байдалче шилчип бар чыдар хевирлиг-дир деп бодап тур мен. Ону ала-чайгаарлаашкынның байдалындан чайлаткаш, харын улам хөрлээледир ужурлуг бис. Ынчангаш бот-боттарывыстың аалдарывыска четчип, киржип, күш-ажылчы маргылдаавысты түңнеп, арга-дуржулгавысты дамчытчып ажылдаары чугула деп санап турар мен. Ынчангаш аравыста чарыштың одун улам хөрлээледир деп саналымны силер деткиир боор силер дээрзинге улуу-биле идегеп олур мен. Ынчангаш бистиң аалывыска арга-дуржулга солчуп, аалдап чедип келириңерни сеткиливистиң ханызындан чалап олур бис.

МАРН-ның XIX съездизиниң болгаш СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш Моолдуң болгаш Совет Тываның ажылчы чоннары күзел-соруккур ажылдап, кайы-даа чуртта калбарган эде тургустунуушкуннуң программазын боттандырып турар бо магалыг үеде силер-биле чарыштыг ажылдаары кайывыстың-даа чедиишкиннеринге чүгле дуза болур дээрзинге быжыг бүзүрелдиг мен, чарыштыг өңнүүм Бумба Чалчык.

Бо чагааны силерниң «Шын» солунга парлаарын ажыглап алгаш, республиканың бүгү хойжуларынга, ажыл-ишчилеринге аас-кежикти, күш-ажылчы чедиишкиннерни өг-бүлевистиң мурнундан күзедим. Чедип келириңерни манап тур бис. Байырлыг!

М. БУЯНБАТ.

МАР-ның Завхан аймактың Номрог сумузунуң хойжузу.

(Моол хойжунуң чагаазын аңаа чораан журналист Маадыр-оол КАЛЧАН белеткээн).

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛЫМ ТУРДА...

АНЫЯК-ДАА, ШАЛЫПЧЫ-ДАА

«Аялга» агитбригадазы-биле кады «Мурнакчы» совхозтуң Базарак-Адаа хойжу бригаданың малчыннарының ажыл-ижин сонуургап, ээлчеглиг үнүүшкүнге чорааш, бо аныяк малчынның дугайында дыңнап, аңаа ужуражып, ажыл-ижин сонуургаан мен.

Аңчы-оол Куулар хойжулап эгелээ-ле, чаа-ла үш чыл болган. Ол үениң иштинде мурнакчыларның одуруунче кирген. Аныяк малчынның көргүзүглери мал ажылынга үр ажылдаан чамдык эштерниң көргүзүглеринден ыракта бедик. Ооң чажыды аныяк кижиниң ажылынга кызымаа, малды онча-менди ажаап өстүреринге херек болгу дег шупту-ла чүүлдү эскерип, аңаа өөренип, хүн бүрүде ажылынга ажыглап чоруурунда. Мал ажылының, экономиктиг билиглерниң өөредилгезинге идепкейлиг киржип, бодунуң мергежилин, билиин бедидип ап турар. Малчыннарның мал ажылының специалистериниң сүмелерин, санал-оналдарын солун, сеткүүлден номчааш, ол дугайында бодунуң бодалдарын эш-өөрү-биле бо-ла чугаалажы берген турар. Сонуургак, бодунуң билиин бедидип алыр дээн чүткүлү аныяк малчынның бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга дузалыг болган.

Бо кыштаглаашкынга ол кончуг хынамчалыг белеткенген. Тар-Үзүк-Аксы деп черде кыштаанда кажаа-хораазын эки чылыглаан. Хураганнарга суг, дус, сиген каап бээр шагжалары четчир. Кажаа иштиниң агаарын таарыштырып турарындан хураганнар, хойлар чылыг, кургаг черде турар. А кол-ла чүве — 28 тонна сигенни бодунуң күжү-биле малчын белеткээш, кыштаанда эккеп дүжүрүп алган турган. Ынчангаш ооң азыраан малы чемге кызыдавайн турар.

Ажыл-ишчи аныяк малчын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуур дээш бо улуг болуушкунга тураскааткан социалистиг чарышка киржип, 1988 чылда төрүүр 100 хойдан 85 хураганны камгалап алырын хүлээнген. Ооң магадылалын хүн бүрүде кызымак ажылы-биле ол тургускан. Бо хүннерде малчынның коданында хой оолдаашкыны адакталган. Төрүттүнген хураганнар онча-менди доругуп турар.

ЧУРУКТА: аныяк мурнакчы хойжу Аңчы-оол Куулар.

Мадыр МОНГУШТУҢ сөзү, фотозу.

«Саар инээм чүге чогул?» деп айтырыгга хамаарыштыр

ИНЕКТИГ БОЛЗА СҮТТҮГ ОРГАЙ

«Шын» солунда парлап турар «Саар инээм чүге чогул?» деп айтырыгга хамаарыштыр бодумнуң билир, көрген чүүлдеримни, саналдарымны бижип көрейн. Чадаана хоорайда чурттап турар мен. Инектиг бис харын. Төрүүр хуусаазы чоокшулаан болгаш инектеривис соглу берген. Ынчангаш хүннүң-не сүт садар дээш магазин баар ужурга таварышкан бис. Аңаа колдуунда бир шак бурунгаар баарга эки. Оон башка озалдааның ол. Оочурлап чеде бээрге, колдуунда-ла кырганнар болгаш бичии улус болур. Ынчалза-даа оларның аразында ажылдап турарлар база ыяап-ла таварышкылаар. Олар хүндүс ажылдап турар кижилер, сүт садып алыр дээш чеже шакты чидирип, кылыр ажылын чедир кылбайн турарыл? Ат чүве.

Чадаана хоорайда черле чеже хире инек барын хоорай Совединиң күүскомунуң дэргазы К. Тувактен сонуургаан мен. Нитизи-биле 9200 хире кижи чурттакчылыг, оларда саар инек 450. А хоорайның сүт заводундан хүннүң-не 40 бидон сүттү эккеп садар. Уруглар, эмнелге албан черлеринге, столоваяларга киирер. Эвээш-тир. Эртемденнерниң санап турары-биле алыр болза, бистиң хоорайның чурттакчыларынга хүннүң-не 13 тонна 800 килограмм сүт херек. А херек кырында кандыгыл дээрге хүнде 3 тонна 850 килограмм болуп турар. Өскээр чугаалаарга, чурттакчылар боттары хандыртынар дээр болза, амдаа 1990 инек херек.

Бистиң хоорайны долгандыр инек кадарар, сиген кезип алыр черлер бар. Шаанда орус хамаатылар хөй чурттап турда, инек-даа бар турган. Ам бистиң хоорайның чоок-кавызында одар-белчиирни бодаарга 500 инекти тудуп болур. Хоорай Совединиң күүскомунуң санап турары ындыг. Ам чүгле күзел, сорук херек болган-дыр.

Юрий ШАГЖЫ, Тудуг инженери.

Тыва хойга хамаарыштыр бодалдар

БОДАЛЫМ МЫНДЫГ

Бо чылдың февраль 27-де «Шын» солунга Роман Очур-оолдуң тыва хойну база өстүреринге хамаарышкан саналынга бүрүн каттыжар мен. Ам тыва хойнуң уксаазын тывары берге-ле боор. Ону Барыын-Хемчик районнуң Ак База Алаш деп хемнеринде улустуң хуузунда малындан, ол ышкаш Бай-Тайга районнуң девискээри Кара-Хөл, Хемчик-Бажы ол ынчаар тып ап болур чадавас.

Тыва уксаалыг хойну шуптузун чок кыла бербейн, шаандан тура, бир районга эвес-даа болза, оода бир совхозка азыраан болза, ам бистиң «шокарлап» алган хоювус-биле аразында деңнээрде-даа эптиг турбас бе.

Бистиң ада-өгбелеривистиң мал азырап чорааныңга бодаарга, ам амыр ышкажыл: кажаа-хораазы-даа эптиг, сайгылгааныг, улуг делгем, мал чеми мырыңай янзы-бүрү апарган.

Ол хире минералдыг чемнерни берип, сигенни тонна-тоннназы-биле чарыгдап азырап турзувусса-даа, бистиң амгы малывыстың (хоювустуң) өзүлдези оожум, харын эвээжеп, эът-дүк талазы-биле продуктулуу кудулап турар апарганының чылдагааны чүдел?. Азы эмин эрттир, «шокарлап» уксаажыдып алганывыс ол бе?

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң малчыны Лопсан Кечил-оолдуң материалынга бистиң республиканың мал ажылының специалистери хой ажылын улам хөгжүдер дугайында «Шын» солунга үнген чугаага киришпес, чон-биле сүмелешпес улус дээри-ле чөп.

Мен бичиимде ачам сугга бир ирт бар чүве. Боду улуг болгаш шыырак, семдер-даа. Ийи кулаа докпак. Авамдан ону сонуургаарымга, черге төрүттүнгеш, доңгаш, кулаа дүжүп калганын чугаалаар чоржук. Ол иртиң дүгүн чазын кыргааш, садарга, 4 килограмм ажып турарын шуут-ла караамбиле көрген мен. Чогум бодун килдеп деңзилээн болза, та чеже килограмм болур турган. Ол дээрге ёзулуг-ла чедишкен ирт турган деп билир мен. Ам бистиң кайы-даа совхозувуста чедишкен иртти көөр-дүр бис бе? Чок. Кыжын төрүттүнген хураганнарны күзүн эът планынга садып чорудуптар, артканнарын база келир чылын дижи безин чедишпээн турда-ла, арган-дорган малды садыптар-дыр бис. Бо таварылгада мал ам канчап көвүдээрил — чиик деңзилиг малды ынчалдыр хөйү-биле садып турда аан?

Шаанда тыва хойларны эрте төрүдер, март-апрельде-ле иелери-биле кады одарладып үндүрер туржук чөп. Харын часкаар хойну саар ышкажыгай. Ам бистиң хойларывысты саар хамаанчок, оларның чамдыктары хураганнарын безин тоттурбастар-дыр.

Бо-ла бүгү четпестер малдың уксаазын кайы хамаанчокка холуп каапканывыстың чылдагааны. Ам канчаарыл? Чон-биле сүмележир херек. Уксаажыдылга ажылын чөптүг организастаар, оон башка хоювустуң баш саны-даа кудулады, оон алыр продукциявыс эвээжеди. Ол бүгүнү хой ажылының талазы-биле эртем-практиктиг конференцияга чугаалажырын четтикпейн манап турар, мындыг кижи мен ийин.

Михаил ХЕРТЕК.

«Коммунизмче орук» совхозта малчын.

Өвүр район.

ШЫДАМЫК МАЛ

Тыва уксааның хою кандыг-даа соокка шыдамык, эрес мал чүве. Кыжында-даа, чайын-даа едээн кагбас, чаныган. Ооң төлү доругуучал, кыжын черге безин төрүттүнгеш, доңуп өлбес. Тыва хойнуң дүгү дыгый, узун. Хир-чам-даа аңаа белен чыпшынмас. 1 хойдан ортумаа-биле 2 килограмм дүктү кыргып ап болур.

Мен бодаарымга, тыва хойнуң шынарын эртемденнер чедир үнелевейн, чүгле дүккүр уксааның хоюн үндүрер дээш, ооң эъткир, сүткүр шынарларын чидирип каан хевирлиг. Бир эвес арыг тыва хой кайы-бир черде арткан болза, ону өөренип көрүп, тыва уксааның хоюн катап тургузарының аргаларын дилээри чугула. Ылапла кандыг уксаалыг хой деп илередир дизе, Тываның күрүнениң төп архивинде чыдар тыва хой дугайында материалдар-биле эртемденнер таныжып алыры күзенчиг. Ол материалдарның дугайында күш-ажылдың хоочуну, амгы үеде архивте ажылдап турар Н. Күнчүң «Шын» солунга бижип турду. Тыва Арат Республиканың чалалгазы-биле кээп, ёзулуг арыг тыва хойну шинчилеп турган ол эртемденнерниң ажылдары тыва хойнуң шынарының дугайында ылаптыг чүүлдерни бээр боор.

Мээң бодалдарым шын эвес-даа боору чадавас. Ынчалза-даа агаар-бойдустуң шилип, тургузуп кааны салгалдан эки салгал чок деп чүвени база дыңнаан мен. Хойнуң уксаазын экижидип тургаш, ооң азыралынга чарыгдалдар чүү хире үнерил деп санаашкыннарны кылыр ужурлуг болгай. Амгы үеде совхозтарда тудуп турар хойлардан алган продукцияның бот-үнези чарыгдалды дуглап шыдавайн турары билдингир. А тыва хой хөй чем-даа хереглевес, даглыг-даштыг черлерже безин үнүп, оъттаар мал-дыр.

Оон ыңай, солун, сеткүүлден бир эскерер чүвем — хой уксаазын экижидеринде кандыг-даа система чогу. Бир кезек эртемденнер тыптып келгеш, уксаажыдылганы мынчаар чорудаалы, өскелери тыптып келгеш, ынчаар чорудаалы деп чугаа-соот кедүрген, ажылды эде-хере тыртканы турар. Олар өске ажылдарже шилчип, хар-назын аайы-биле ажылдан үнүп чоруй баарга, соонда арткан ажылының түңнелдери чок боор. Харында-даа мырыңай хамык чүүлдү будап каaптар.

Түс черниң агаарынга таарышкан, шыдамык, аъш-чемге хөй негелде чок тыва хойну өстүрер дээн чугаада ужур-ла бар-дыр.

Сандю ТЮЛЮШ.

Сүт-Хөл район.

ДЕТКИДИМ

«Шын» солуннуң арыннарынга «Саар инээм чүге чогул?» деп айтырыгга хамаарыштыр хөй-ле материалдар үнүп, ол талазы-биле улус бодунуң санал-оналын киирип турары солун-дур. Амыдыралга дорт хамаарышкан айтырыг улусту хөлзедир, бодандырар, санал-сүмезин киирерине албадаар дээрзи билдингир. Ынчангаш саар инек азыраарынга хамаарышкан айтырыгны солуннуң кедүргени ваажок чөптүг-түр. Ону демнежип, сүмележип тургаш шиитпирлээр ужурлуг.

Бистиң Теве-Хая суурда 350 өреге бар, а чурттакчылары 1600 ажыг кижи. Суурда чоннуң хууда мал-маганы чылдың-на өзүп, көвүдеп турар. Ынчангаш сүт база эът талазы-биле хандырылгавыс чүгээр. Артыкшылдыын чон совхозунга-даа дужаап турарлар.

Бистиң суурга эрткен чылга чедир 49 өреге мал чок турган. Хууда мал азыравайн турар улус-биле депутаттар база Советтиң күүскому боттуг ажылды чорудуп келген. Чижээ, Айлык-Ойнуң № 24 округунда депутат Д. Кара-Сал артык малдыг улус-биле чугаалажып тургаш, 7 өрегени малдандырган. Оон ыңай депутаттар Кара-кыс Сат, Лина Сат, Маадыр-оол Сарыгларның организастыг ажылындан оларның округтарындан өг-бүлелер шупту мал-маганныг апарды. Мындыг ажылдың түңнелинде ам суурда чүгле 16 өреге мал-маган азыравайн тур. Сорулга болза, суурда өг-бүлелер шуптузу хуузунда малдыг болурун чедип алыры.

Биске тоң берге чүүл — мал чемин белеткеп алыры. Бо талазы-биле Чыраа-Бажы суурдан Оолчукай Монгуштуң саналынга каттыжар кижи-дир мен. Шынап-ла, совхозтуң сиген планының 80—90 хуу чедерин манаарга дыка орайтаар, августуң төнчүзү, сентябрьның эгези апаар. Ол үеде сигенниң хоолулуу баксыраар, курген калыр-ла болгай.

Ойдан-оол КУУЛАР.

Чөөн-Хемчик район.

Эртем-практиктиг конференцияга уткуштур

АРГА-СҮМЕ ХЕРЕК

Мал ажылы тыва улустуң амыдыралының кол үндезини болуп чораан болгаш амгы-даа үеде республиканың ажыл-агыйының чугула едыры болуп артпышаан. Ынчалза-даа ооң баш саны, продукциязы кудулап турарын чон солуннардан номчуп, телевидениеден, радиодан көрүп дыңнап турар. Бо дүвүренчиг байдалда бисте хой ажылының дугайын эртем-практиктиг конференцияга чугаалажыр деп турары эки-дир.

Амгы үеде бистиң республиканың хой ажылында бир дүвүрээзин: назылап пенсиялаар малчыннарның орнунга киирер аныяктар тывылбас. Ынчангаш арга чадаарда ам идегел чок, ак сеткилдиг эвес, харын күрүне өнчүзүнге «хол дээп», ол дээш буруудаттырып шиитирип чораан кижилерни чамдык совхозтар мал кадартыры-биле хүлээп ап турары чажыт эвес болгай. Ындыгларның коданнарында «хөй мал читкен, оорга алыскан, бөрү чээн» малдың саны көвүдеп турар.

Кижи болуру чажындан деп мерген сөстер бар. А бир эвес кижилерни биче чажындан тура мал ажылынга өөретпес болза, оон ёзулуг малчын үнүп болур бе, кандыгыл? Хоржок-ла боор.

1965 чылдың күскээр Тес-Хемниң «Кызыгаар» совхозка чорааш, сиген кезип турар аныктар бригадазынга таварыжы бердим. Бир хой баглап каан тур. Айтыра-айтыра бээримге, бригадир ону нитиниң чеминге хереглезин дээш эккеп каан, а бригадада чүгле аныяктар болгаш ону өзеп-дегерип алырын кым-даа билбес болган. Хой бир хонган. Мал аразынга өскен кижи бар эвес, оларның билбези-ле чөп. Мурнукузу ышкаш бичии оолдар, уруглар 6—7 харлыында анай-хураган хавырып, бызаа-молдурга кадарып, улуг улуска дузалажып, оларның кылган ажылын көрүп, холу-биле кылчып чораан болза, амгы бистиң аныяктарывыс мал эъдинден янзы-бүрү чемнерни кылып билир турган ийик. Оон аңгыда аътты канчаар ээртээрин, шанактаар, тергелээрин безин билбестер болгай. Мындыг турда, моон соңгаар мал-маганны кымнар азыраарыл, малывысты канчаар бис?

Мал ажылынга аныяктарны хандыкшыдар — эң чугула кол сорулга ол. Амыдыралды аныяктар уламчылаар болгай. Чамдык школалар улуг класстарның өөреникчилерин сакманчыладып, мал кадартып чорудуп турары өөрүнчүг-дүр. Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем районнарда школачыларны чайгы дыштанылга үезинде малчыннарга дузалаштырып, харын боттарының фермаларын, коданнарын безин тургузуп ап турары дыка-ла мактанчыг.

СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң докладында: «Школа болза сургуулдарны бүдүрүкчү күш-ажылга, хөй-нити күш-ажылчы харылзаалар системазынга идепкейлиг киржиринге дузалаар, оларга күш-ажылдың янзы-бүрү арга-мергежилин бээр хүлээлгелиг» деп айыткан. Бо айтышкынны күүседир, черле бистиң республикага малчын кадрларны белеткээр талазы-биле бодумнуң чамдык бодалдарымны-саналдарымны киирер бодап турар мен.

Бирээде, кодээде нити билиг школаларының өөреникчилерин дыштанылгалар үезинде фермаларга, малчыннарга барып ажылдаар кылдыр херек кырында быжыглаар. Теория биле эртемни чеже-даа тайылбырлаарга, ажылды холу-биле кылбаан, караа-биле көрбээн шаанда, ону билип алыры берге болгай. Ынчангаш ам кодээ школаларның чанынга каш мал турар өөредилге-практика баазазын ажытса эки. Аңаа 20 хире хой, өшкү, 2 хире инек, бүрүн дериг-херекселдиг 1 аът, ийи хаван, 10—15 хире дагаа-даа туогай-ла.

Ийиде, шаандагы тывалар хой, өшкүзүн октябрь, ноябрь айларда сула эдериштиргеш, март—апрельде төрүдүп ап турган. Ам болза, кыштың кончуг соогунда хойну төрүдер апарган. Янзы-бүрү хайнактаашкындан бистиң хоювустуң соонка быжыг шынары читкен. Ындыг хойлар одарга чорааш төрүүр таварылгада оларның хураганнарын кадарчы кижи аалче дажыглап күш четпес, ынчангаш чаа төрүттүнген чаш мал челбинип, соокка доңуп, аарыыр, ооң уламындан өлүр.

Бистиң специалистеривис хойну кыжын төрүдерге ажыктыг деп санап турар. Ындыг болганда хой төрүүр үеде, оларны аңгы кажаалаар, мал чемин хөйү-биле белеткээр. Хойларны күзүн тарып боозадырда, коданнаар аразын 10—15 хонук чапсарлыг чоруткаш, хой төрүүр үеде ол-ла чурумбиле график ёзугаар төрүүр хойларны кажааларга эккеп төрүткеш, орта азыраар болза ажыктыг хевирлиг.

Үште, малдың одар-белчиирин таарыштырары күш-деңгелинге улуг рольдуг. Ынчангаш шаанда тывалар хой, өшкүнү эки оъттуг дагларга кыштадыр чораан, чүге дизе ында агыкаңгылыг, кадар оъттуг, өске талазында даглар чылыг, а иштик черлерге чыварлыг болуру билдингир. Ам бисте ёзулуг кыштаглар кагдынган. Кыштагларны ам машина-техника оруу черлерде туткан, ооң чоогунда ховy-шөлдерни тарып, аңдарыг каапкан, оон малга чемиштиг оът-сиген үнместээн. Ынчангаш кыштаглар чоогу чашпанныг эрги аңгыстарга ам сиген тарып, хөрзүннүң эки шынарын катап тургузар болза эки-дир. Бисте мал чеми чедишпезинден будук-бүрү белеткээр-ле чүве дээш, арга чадаарда, ону кезип, дорту-биле чугаалаарга, арга-арыгны хыдып турар. Будук-бүрүнү ыңай-бээр дажыглаарга, ооң бүрүзү дүжүп каар, ажык чок. «Сөөк» будукту мал чиир боор бе! Ооң орнунга ортулуктардан, арга-ыяш аразындан, даглардан, арыкбуга унундан үнген сигенни хол кадыыры-биле кезип белеткээринче бүгү күштү салыр болза, ажыктыг болгу дег.

Дөртте, бисте өдекти, кажаа-хораны ажыглап тураары дыкала чедимче чок деп бодаар мен. Тываның агаар-бойдузунга таарыштыр кылган хой, өшкүге чылыг кажааларның чаңгыс аай төлевилели мынчага чедир чок. Бар кажааларны ажыглап турары четпес. Шаанда кажаалар өл-шык деп чүве турбаан. Ол ышкаш бурунгу тывалар кажаага от салып, чылыдып чораан төөгү турбаан. Мал дээрге бойдустан чалаттынган, черге чоруур, черге хонар, черден амыдыраар, чер оъттаар амытан-дыр, ынчангаш отка-ышка көңгүс таарышпас.

Эрзин районнуң чамдык малчыннары кажааның ханазын ийи дакпыр кылгаш, аразынче өдек тырып уруп ап турарын Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң мал ажыл-агыйы килдизиниң эргелекчизи, кодээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Б. Б. Балчыр эки деп санап, солун-парлалгага бижип, ындыг кажааларны тударын малчыннарга сүмелеп турду. Бо чылдың март 4-те үнген «Шын» солунга ол-ла авторнуң «Катон кажаа херек» деп чүүлү үнду. Ында катон кажааларны тударын республиканың ажыл-агыйларынга сүмелеп турар. Ону тайылбырлап бижээнин көөрге, нарын, берге хевирлиг. Сәваңны, хыргыышты прессстевейн, кажаа шып каарга, хат чүнү арттырарыл? Ынчангаш кедилиг кажаа болуру берге болгу дег. Ындыг кажааны кылырда шүүттүг: хөй чер казар, хөй чагы кадаар, 30 градус ийленчек чагының дөзү ирирге, кажаа буступ кээп дүжер, айыылдыг. Эжиин база ийи дакпыр кидис-биле чылыглаар. Хойжу кижи эртенниң-не кажааның едээн ортузунче беле эжер, кежээ катап-ла чада тарады эжер. Чай-шөлээн чок болур. Шак ындыг шүүттүг кажаалар тудуп турбайн, ыяш кажааларны туткаш, кырын аргалыг болза, соңгалап алыр, чырык болгаш хүн кирер, а баарынга, чамдык районнарда ышкаш, кыры дуглаглыг сери кажаа кылып алыры дыка эптиг болур ужурлуг. Ынчангаш ам хой, өшкүге тааржыр чаңгыс аай чылыг кажааларның төлевилелин кылып, оон хевирин, схемазын чурааш, солуннарга парлап, ажыл-агыйларга сүмелезе кандыгыл? Бо дугайын республиканың Агроүлетпүркүркому кичээнгей салыры чугула.

Беште, амгы үеде республикада мал ажылының дугайында түңнелдерден көөрге, хойнуң ара салыры ваажок хөй: чүстүң үжен хире хуузу, кызыраары база хөй-дүр. Оон аңгыда хураганнарның өлүрү черле кызырылбайн турар. Ынчап кээрде 100 хойдан чүгле 50—60 хире хураганнарны камгалап ап турар. Дыка хөй малды чидирген, оорга алыскан боор. Мындыг турда, мал бажы канчап өзерил ам? Мындыг четпестер дээш кымнар буруулугул?

Мал ажылының технологтары — зооветспециалистер бар. Олар малчыннарның боттарынга, бригадирлерге даянып алгаш, янзы-бүрү аарыгларга удур демисежир, чаш малды азыраарының бүгү чурумнарын, негелделерин сагыыр, малдың кызыраар чоруун болдурбас, одар-белчиирни таарыштырар, чем курлавырын тургузар, малга таарымчалыг, чылыг кажааларны туттурар, эргилерин септедир дээш мал ажылынга хамаарышкан бүгү ажылдарны олар дорт харыылаар ужурлуг. Оларның харысалгазы черле чавыс-тыр. Оон башка хөй мал-маган чүге өлүп, хорап турарыл? Зооветспециалистерниң шалыңын совхозунуң, фермазының көргүзүглерин барымдаалап төлээр херек.

Алдыда, малдың хоралыг дайзыннары болур оорлар-биле онза шыңгыы демиселди чорудар херек. Ажыл кылбас, ажылдаар хөөн чок, ында-мында тоованчылап чоруур, күш-ажылчы эвес орулга-биле чурттаксаар кижилерни суурнуң чурттакчылары, совхозтарның ажылчыннары эки билир. Хөөкүй малды колдуунда ындыг кижилер оорлап, бичии-ле ажыт черде мал көргеш, чаразын сыыртынып чоруурлар. Ындыгларның шыңгыы учёдун тургускаш, оларның ыңай-бээр хөделип чоруп турарын доктаамал хынап, көрүп турза кандыгыл? Хөй-нитиниң төлээлери — улусчу дружиналарны, депутаттарны, улусчу контрольчуларны эвилелдеп алгаш, милиция ажылдакчылары оорлар-биле ёзулуг «дайынны» чорудар херек.

Малдың баш санын өстүрер, ооң продуктулуун көвүдедир дээш ак сеткилдиг ажылдап чоруур, ол дээш бодун берген мурнакчы малчыннарның үлегер-чижээн бүгү талалыг өөренип, нептередир, хожудап турарларны оларның деңнелинге чедирер херек.

Көргүзүглери кошкак малчыннарны бүгү бригадазы, фермазы шуут-ла шефтезе кандыгыл? Организастыг ажылдың ындыг бир хевирин база ажыглазе чогуур деп бодаар мен.

Бир-тээ хой ажылының талазы-биле эртем-практиктиг конференция болур чүве болганда, аңаа улустуң санал-оналын база чыггаш, өөренип көөр, дыңнаар апаар чүве ыйнаан. Ынчангаш мындыг бодалдарым чоннуң үлүүн бүдүреринге хензиг-даа болза, дузалыг апаар чадавас дээш мону бижидим.

Оюн ПОЛАТ,

Персоналдыг пенсионер.

Кызыл хоорай.

ЧУРТТААР БАЖЫҢ АЙТЫРЫЫ ШИИТПИРЛЕТТИНЕР БЕ?

Мөңгүн-Тайгада байдал мындыг

Районну катап тургусканындан бээр бо чылын таптыг-ла 20 чыл болур. Бо үениң дургузунда районнуң экономиказы, социал-культура байдалы элээн шапкын хөгжүп, бурунгаар базымнарны кылып келген. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш ТК-ның ооң соондагы Пленумнарының шиитпирлеринге, айтыышкыннарынга дүүштүр чуртталга, социал-культура тудугларын дүргедедир талазы-биле боттуг хемчеглер алдынып келген.

Беш чыл планын ёзугаар районга 14,3 млн. рубльдиң капитал салыышкыннары чуртталга, социал-культура тудугларынга бо беш чылда шиңгээттинер. Кызыл-Хая суурга 50 орунну ясли-садтың тудуу бо чылын эгелээр. Аңаа 60 орунну интернаттың болгаш Мугур-Аксынга 140 орунну уруглар садының тудуунуң дугайында айтырыг база шиитпирлеттинер ужурлуг. Бо беш чылда ниитизи-биле 14850 дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын тудары планнаттынган.

Эрткен ийи чылда 3473 дөрбелчин метр чуртталга бажыңнарын, 18 санныг янзы-бүрү объектилерни ажыглалда киирген. Оларның санында Мугур-Аксында электростанция, 300 номерлиг телефон станциязы, колбаса цеги, Кызыл-Хаяда 10 олуттуг чунар-бажың, участок эмнелгезиниң немелде тудуу, Мөген-Бүрен бажында фельдшер-акушер пунктузу болгаш өске-даа тудуглар хамааржыр.

Районга тудуг ажылын чорудуп турар ийи организация, совхозтарның бригадалары багай эвес ажылдап, салдынган сорулгаларын күүседип келген. Ылаңгыя «Мөген-Бүрен» совхозта тудуг бригадазы (проравы Аңчы-оол Хомушку) эрткен чылдарда эки ажылдап, планныг даалгаларын, хүлээлгелерин ажыр күүседип келген. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның районда бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогу (начальниги Дастай-оол Хомушку) он ийиги беш чылдың ийи чылының планныг даалгаларын 120 ажыг хуу күүсеткеш, районга социалистиг чарыштың тиилекчилериниң санынга кирген. Ол ышкаш «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогу эрткен чылдың планын 105 хуу чедирген. Ооң-биле кады тудуг-суурну хөгжүдеринге тудуг организацияларының, тус-тус бүдүрүлге, албан черлериниң киирип турар салыышкыны негелдеге четпес дээрзин айтыр апаар.

Чижээ, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз бодунуң күжү-биле тудуг кылырының эрткен чылгы планын чүгле 87,5 хуу чедирген. РАУК-туң автотранспорт бүдүрүлгезинге тускайлап берген 367 муң рубль капитал салыышкыннары 69 хире хуу шиңгээттинген. ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхоз Мугур-Аксында 50 орунну уруглар садын ийи чыл ажыг тудуп келгени, ооң мынчага ажыглалда кирбээни совхозтуң дирекциязының, директорнуң тудуг талазы-биле оралакчызы М. Иргиттиң четпес ажылының түңнели.

Тудугну хөгжүдер талазы-биле бурунгаар базымнар бар-даа болза, районнуң тудуг организацияларында ажылды организастап турары кудуу деңнелдиг, темпилер чавыс, тудугларының кылдынган шынары негелдеге четпес, тудуг ажылын механизастаарынче, тудугжуларның билиг-мергежилин бедидеринче кошкак кичээнгей салып, ажыл шагының янзы-бүрү чылдагааннардан чидириглери эвээжевейн, тудуг кылыр күүсээ кызырылбайн турар. Тудуг-суур хөгжүлдезиниң айтырыгларын район, кожээ Советтериниң күүскомнары, агроүлетпүр каттыжыышкыны тодаргай план ёзугаар удуртпайн, бо талазы-биле практиктиг ажыл-херектерже шилчивейн турар.

Районда чурттакчы чонну 2000 чылга чедир чурттаар бажың-биле хандырарының боттуг программазы тургустунмаан, бо талазы-биле тодаргай санаашкыннар кылдынмаан. Чыл бүрүде районда 45—50 чаа өг-бүлелер немежип турар, а оларга хүнүнде бериптер бажың чок, ооң кадында чыл эгезиниң санаашкыны-биле районда 86 өг-бүле тускай бажың чок, 173 өг-бүле аргажок тар бажыңнарда, 94 малчын өг-бүлелер өглерде чурттап турар. Районга 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн чуртталга нормаларынга дүгжүп турар тускай бажың-биле хандырар дээр болза, чыл санында 70—75 өг-бүле тааржыр бажыңнар-биле хандыртынып турар болза, ынчан чуртталга программазы күүсеттинеринге чоокшулап болур деп санап турар. Амгы үеде чуртталга тудуунун байдалы бисте кандыгыл? Эрткен чылын ниити районга 54 өг-бүле чаа бажыңнарже көжүп кирген болгаш чуртталга байдалдарын экижиткен. Бо чылын хуузунда бажың тудуу-биле кады санаарга, 45 бажыңче өг-бүлелер көжүп кирип болур. Бир эвес бо-ла байдалдыг ажылдаар болза, чуртталга программазы 2010 чылга чедир-даа күүсеттинмес.

Совхозтарның малчыннарының чуртталга болгаш социал-культура байдалын бедидеринче угланган хемчеглери кошкак. Беш чылдың эрткен ийи чылында малчыннарга чүгле 10 чуртталга бажыңын, чаңгыс кызыл-булуңну туткан, чаңгыс-даа чунар-бажың кылбаан. Бо чылын планнаттынганы — малчыннарга чүгле 3 бажың тудар. Ооң-даа өске бүдүрүлге, организациялар, албан черлери ажылдакчыларын чурттаар оран-бажың-биле хандырар талазы-биле тодаргай угланыышкынныг ажылдавайн, шүшпең хөделип турар. Ынчангаш ажыл-агый, бүдүрүлге, албан чери, организация аайы-биле чуртталга программазын төлевилеп, үстүкү удуртур органнары-биле сүмележип, чуртталга айтырыын шиитпирлээриниң талазы-биле саналдарын район Совединиң күүскомунга киирери чугула.

Чурттаар оран-бажың айтырыын шиитпирлээринге бир чугула угланыышкын болза, чурттакчыларның боттарының күсели-биле хууда чуртталга бажыңнарын тудары болур. Бодунда аргаларлыг кижилер күрүнеже, албан черлеринче көрүп алган бажың эккел деп орары азырадыкчы хөөн деп чүве билдингир. СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чоокта чаагы доктаалы-биле хууда бажың тударынга ооң мурнунда тургулаан кызыгаарлаашкыннарны чок кылган, ам күзелдиг кижилерге күрүне бүгү талалыг дузаламчыны көргүзерин ында айыткан. Күрүнеден узун хуусаалыг чээлини бээр, хамааржыр организациялары, өске-даа күрүне албан черлери материалдарны садып, тып алырынга, черин алырынга дузаны чедирери көрдүнген болгай. Бистиң районда эрткен ийи чылда 13 кижи күрүнеден чээлини алган, олардан беш кижи бажыңнарын тудуп апкан, чурттап орар, артканнары бажың тудар материалдарын белеткеп, сөөртүп ап, тудуун эгелээр. Ам хуузунда бажың тудар күзелдиг 27 кижи чээли алыры-биле билдириишкиннерни киирген, ону таарыштыр шиитпирлээри негеттинип турар.

Мугур-Аксында хуузунда бажың тудар девискээрни райкүүском аңгылап айтып берген, ол девискээрни суурнуң чиңгине планынга киирер, ниити суурнуң тудуг архитектуразын чараш көрүштүг болурун барымдаалааш, хуузунда тудугларның төлевилелин чагып кылдырган. Бо чылда тудары-биле республиканың Курпланын дамчыштыр 56 дөрбелчин метр шөлдүг үш өрээлдиг болур ыяш 15 бажыңны Кызылда чагып каан. Олар болу бээрге күзелдиг кижилер көжүрүп эккеп, тудуп ап болур. Ындыг бажыңнарның өртээ 10 муң рубльден ашпас.

Хамаатыларның хуузунда бажың тудуп алыр чүткүлүн бүгү талалыг деткип, дузаны чедирери эргежок чугула. Чижээ «Мөген-Бүрен» совхозта 7 малчын өг-бүле боттарының акша-хөреңгизин бажың тудуунга киириштир салырын саналдаан. Совхоз ол киириштирген акша-хөреңгилерни ажыглап бажыңны туткаш, малчынга чурттаар кылдыр бергеш, өртээниң арткан кезиин чоорту төледип ап болур аргазы бардыр. Чуртталга тудуун хөгжүдеринге, чурттаар оран-бажың айтырыын шиитпирлээринге хөй янзы аргаларны ажыглап болур, чүгле чүткүл, күзел, тывынгыр чорук херек боор турар.

Мөңгүн-Тайга районга тудуг-суурну хөгжүдеринге эң нарын болгаш берге айтырыгларның бирээзи болза тудуг материалдары-биле хандырылга болур. Ол чүгле тудуг организацияларынга эвес, а хууда чуртталга тудуунга база улуг доктар боор турар. Тудуг материалдарын кайыын садып, чедирип алырыл деп айтырыг доктаамал тургустунуп турар. Ону барымдаалааш, райкүүском районну дамчыштыр тудуг материалдарын садарының чагыгларын кылып, ону садарын организастап турар. 1987 чылда райпо шугуму-биле цемент, шифер, дилиг материалдары, кадаг, шил, өске-даа чүүлдерни эккеп саткан. Бо чылын тудуг материалдарының фондузун улам көвүдеткен болгаш ону сөөртүп чедирериниң талазы-биле чамдык организастыг хемчеглерни алырын райкүүском планнап турар.

Тудуг ыяжы чок бистиң районнуң байдалынга өскээртен белеткээн ыяш материалдарын сөөртүп алырының айтырыы база чидии-биле тургустунуп турар. Бо талазы-биле шыырак күчүлүг лесовозтар район организацияларында чок. Ыяш материалдар барык чок болганда тус черниң тудуг материалдарын бүдүрериниң айтырыын боттуг шиитпирлээри эргежок чугула. РАУК-ке хамааржыр чайгы үеде ажылдаар тууйбу бүдүрер цехтиң күчүзүн эң долу ажыглаары чугула. Ол эрткен чылын 200 муң тууйбу бээриниң орнунга чүгле 150 муң тууйбу бүдүрген. Бо чылын 250 муң тууйбуну бүдүрери көрдүнген, ону ыяап чедип алыры, харын-даа ажыры дээш амдыгааштан эгелеп хемчеглерни алыры, белеткенири чугула.

Чуртталга тудуундан аңгыда социал-культура айтырыгларында шиитпирлеттинмейн келген айтырыглар база хөй. Чижээ, районда школа назыны четпээн уругларның чүгле 15 хуузу уруглар албан черлеринде хаара туттунган. Мугур-Аксынга 140 орунну ясли-садтың тудуунуң дугайында хөй чылда тургустунуп келген айтырыг, мынчага ооң төлевилели бүтпээни-биле, кандыг-даа шиитпир чок, чыл санында тудуг планынга кирбейн турар.

Эрткен чылын район Совединиң сессиязынга «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр районга чуртталга болгаш социал-культура тудугларын дүргедедир талазы-биле Советтерниң сорулгалары» деп айтырыгны чугаалашкан. Районга чурттаар оран-бажың программазын күүседир, 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн тускай бажың-биле хандырар сорулганы чедип алыр дээш Советтер, ажыл-агыйларның, бүдүрүлге, албан черлериниң коллективтери чаа хамаарылганы илередип, тывынгыр, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап, болдунар бүгү хемчеглерни алыр ужурлуг.

Салчак ОЧУР.

ХАРЫЫСАЛГАНЫ БЕДИДИП, НЕГЕЛДЕЛИГ АЖЫЛДААР

Профоблчөвүлелдиң пленумундан

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XVIII съездизиниң негелделеринге дүүштүр эде тургустунуушкунну удуртур талазы-биле профоблчөвүлелдиң президиумунуң отчёдунуң дугайында айтырыгны пленумга чугаалашкан. Илеткелди профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар кылган.

Пленумга белеткел ажылы чорупп турар үеде профоблчөвүлелдиң президиумунуң илеткелиниң тезистерин профоблчөвүлелдиң кежигүннеринге, кежигүннерге кандидаттарга болгаш ревизия комиссиязының кежигүннеринге баш бурунгаар таныштырган. Президиум кежигүннери профэвилелдиң организацияларынга, ажылчын коллективтерге отчёдун берген.

Профоблчөвүлелдиң президиум кежигүннеринге болгаш аппараттың ажылдакчыларының адресинге ажылчы чон бүдүрүлге ажыл-чорудулгазының, социал айтырыгларны шиитпирлээринге хамаарышкан хөй санныг саналдарны, бодалдарны киирген.

Сөөлгү үеде президиумга чугаалажыр айтырыгларның санын кызырган. Профоблчөвүлел янзы-бүрү хуралдарга ажылдакчыларны болгаш активтерни кыйгыртырын эвээжеткен, профэвилел организацияларынче, хоркомнар, райкомнарже, адырлар аайы-биле обкомнарже чорудар бижиктерниң санын кызырган.

Аппараттың ажылдакчыларының комплекстиг үнүүшкүннерин чер-черлерже кылып, аңаа практиктиг дузаны чедиреринче харыысалгалыг ажылдакчыларны сургакчыладырын көвүдеткен.

Республиканың экономиказын, аъш-чем программазын хөгжүдеринче ажылдап турарларның амыдырал хандырылгазын экижидеринче, оларның күш-ажылын, кадыкшылын камгалаарынче, ажылчы чоннуң болгаш оларның өг-бүлелериниң дыштанылгазын эки организастаарының айтырыгларынче кол кичээнгейни профэвилелдер угландырып турар.

Профоблчөвүлелдиң болгаш профэвилелдиң адырлар аайы-биле обкомунуң ажылдакчылары ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны оларның ажылдап болгаш чурттап турар чериниң аайы-биле хүлээп ап турар.

Профэвилел кадрларын шилип алырын болгаш ажылга киирерин ажык-чарлыг болурунче кичээнгейни угландырган. Кадрлар-биле беседалажып, отчёттарын дыңнап, характеристикаларын бадылаадып, аппараттың ажылдакчыларының аттестациязын эрттирген.

Эрткен чылын болуп эрткен отчёт соңгулдалыг хуралдарга профэвилел комитеттериниң даргаларының составының 99 хуузу дээди болгаш ортумак эртемниг кижилер соңгуткан. Оларның иштинде 81 хуузу ажылчыннар болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылар, 71 хуузу херээженнер.

Ындыг-даа болза, олар бүдүрүлге ажыл-чорудулгазынга болгаш социал амыдыралчы айтырыгларны шиитпирлээринге боттарынга берген эргелерин болгаш хүлээлгелерин долу ажыглавайн турарын илеткелчи болгаш санал бергеннер чугаалааннар. Ажылчы чоннуң болгаш профэвилел кежигүннериниң киирген хомудалдарын чогуур үезинде харыылавас, узамдыктырар фактылар бар. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң профэвилел комитеди (даргазы Тюлюш) ажылчын Лопатинаның шаңнал акшазын шын эвес казаанының дугайында билдириишкинин үш ай ажыг харыылаваан. Профэвилел комитеттери шек ындыг хажыдыышкыннарны боттары кылып турар. Ындыг фактылар Мугур-Аксы ортумак школазында болгаш өске-даа бүдүрүлгелерде бар.

Ол ышкаш профоблчөвүлелдиң президиум кежигүннериниң болгаш адырлар аайы-биле обкомнарының ажыл-чорудулгазының дугайында илеткелчи ханы анализти кылып, илеткелинге шүгүмчүлекчи ёзу-биле демдеглээн.

Агроүлетпүр секторунуң ажылында эде тургустунуушкуннуң чоруп турарында четпестерге илеткелчи болгаш санал бергеннер доктааганнар. Республиканың экономиказында кол черни мал ажылы ээлеп турар. Ында ажылдап турар кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургуспайн турар. Ам бо хүннерде муң ажыг малчын өг-бүле өглерде чурттап турар. Ниити малчыннарның чүгле 20 хуузунда чунар-бажың бар. Сүт-бараан фермаларының хөй кезиинде дыштанып, хеп уштур өрээлдер чок. Хойжулар кодаңнарының чүгле 55 хуузу электрижиттинген. Социал айтырыгларны чедир шиитпирлевейн турарындан ажылчы чоннуң негелделери улгаткан. Мал кыштаглаашкынын организастыг эрттирерин, часкы тарылгага белеткел ажылдарын эки шынарлыг доозарын, күш-ажылчы коллективтерге сагылга-чурумну быжыглаарын, кижи бүрүзүнүң ажылга харыысалгазын бедидерин илеткелчи чугулалап айыткан.

Профэвилелдер организацияларының ажылында эки талаларже базымнар бар-даа болза, хөй-хөй күш-ажылчы коллективтерде чорудуп турар ажыл-чорудулгазында хожудаашкыннар бар, оларның ажылында ажыл-херекчи тодаргай чүүлдер ам-даа эвээш.

Ажылчы чоннуң социал амыдырал хандырылга байдалдарын экижидери, күш-ажылдың камгалалы, бот-башкарылганы хөгжүдери-биле холбашкан күш-ажылчы коллективтерниң амыдыралының эң чугула айтырыглары профэвилелдерниң салдарындан болгаш контролюндан үне бээр таварылгалар бар. Чоннуң профессионал өзүлдезиниң, күш-ажылдың бедик сагылга-чурумунга оларны кижизидериниң, ажылдаар чер бүрүзүнге боттарының хүлээлгелерин шынарлыг күүседириниң дугайында айтырыглар профэвилел комитеттериниң ажылында ам-даа чогуур кичээнгейге чедир тургустунмаан.

Эң бедик экономиктиг көргүзүглер күш-ажылдың болгаш амыдыралдың бедик культуразы дээш, социалистиг чарыштың ёзулуг организакчылары болурун профэвилел комитеттери чедип албаан. Чамдыкта ам-даа ниити санын, хемчээлин барымдаалаар, а ажылдың шынар талазы-биле көргүзүглеринче кичээнгей салбайн баар, чарышты организастаарының эрги аргаларындан шиитпирлиг-биле чайлаары чугула дээрзин санал бергеннер демдеглээннер.

Профоблчөвүлелдиң президиум кежигүннери чер-черлерге барганда чүгле сургакчылаан ажылынче кичээнгейни салыр, ында күш-ажылчы коллективтерге ховар барып турарын мурнакчы арга-дуржулганы нептередир хемчеглерни четпес организастап турар.

Профоблчөвүлелдиң эргезинде турар «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының ажылдакчылары келген кижилерге эптиг-ээлдек эвес, каржы, ооң столовязында болгаш буфединде аъш-чемниң ассортиментизи кызыы, чемниң шынары багай, тыва шай чок боор турар.

Ажыл-агыйларның удуртукчулары боттарының эрге-хүлээлгелерин соора ажыглаар, боттарының туразы-биле хамаан-чок аажылаар таварылгалар бар. Ооң чижээнге Каа-Хем районда СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтуң директору И. П. Лавриненкону хамаарыштырып болур. Совхозтуң ажылчыннарындан бир кижи ажылга үнмээнде, азы бир саанчы хүнде саар сүдүн күүсетпээнде торгаар фактылар бар болуп турар.

Чамдык совхозтарның директорлары улусту ажылга хүлээп алырда дужаал бижээш, совхоз кежигүнүнге хүлээп алыр дээр уткалыг бижип каар. Ол ышкаш улусту ажылдан үндүрерде ында профэвилел комитеди-биле сүмелешпейн үндүрер, улуг хажыдыышкыннарны болдуруп турар.

Ажыл-агыйлерда күш-ажыл дептерин долдурарда шын эвес долдурар, чамдыкта ол хевээр, кандыг-даа демдеглелдер кылбас фактылар бары пленумга илерээн. Аңаа чижек кылдыр Эрзин районнуң «Нарын» совхозун хамаарыштырып болур. Ол совхозта 1977 чылдан бээр ажылчыннарның күш-ажыл дептеринге кандыг-даа демдеглелдерни кылбаан.

Улуг-Хемниң ыяш-үлетпүр ажыл-агыйы бир ажылчынны кадыкшылга хоралыг цехке ажылдааны дээш пенсияже 55 харлыында үндүрер тургаш, 60 харлыында пенсиялаткан, администрация, профэвилел комитеди херекке албааның профоблчөвүлелдиң күш-ажылдың эрге-хоойлу инспекциязының эргелекчизи М. Ф. Глазырин бодунуң саналынга чугаалаан.

Пленумнуң ажылынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин олар киржип чүве чугаалааннар.

СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак пленумнуң ажылынга киришкен.

Николай ДАЖИНМАА.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН СЛОВАРЫ

ССРЭ-ниң Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында хоойлузун ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының чедиги сессиязынга 1987 чылдың июнь 30-де хүлээп алган. Ону хүлээп алыр мурнунда ук Хоойлунуң төлевилелин бүгү улус чугаалажып көрген. Хоойлу болза экономиктиг реформа үндезиннериниң бирээзи болур. Долу бот-орулга-чарылга аргазында тургустунган амгы ажыл-агый механизминиң нормаларын бүдүрүлгеге демократчыдылганы быжыглаары-биле, массаларның чогаадыкчы чоруундан тывылган бот-эргелелдиң чаа хевирлери-биле ол холбаштырып турар. **Эде тургустунуушкуннуң алыс утказын үндезин ажыл-агый реформазын демократчыдылга-биле чайгылыш чок холбаштырарын ук хоойлу илергейлеп турар.**

Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлу, бир талазында, Күш-ажылчы коллективтер дугайында болгаш бүдүрүлгелерни, албан черлерин, организацияларны эргелеп башкарарынга оларның рольун бедидер дугайында хоойлудан, өске талазында, Социалистиг бүдүрүлге дугайында 1965 чылда үнген дүрүмден чогум-на оозу-биле ылгалып турар.

Хоойлунуң принципиалдыг чаа негелделери ооң хөй-хөй чүүлдеринде тодараттынган.

Күш-ажылчы коллективтер бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның) ажыл-чорудулгазының эң чугула айтырыгларын (Күш-ажылчы коллективтер дугайында хоойлуда ышкаш, чөвүлээр эвес) ам шиитпирлээр эргелиг апарган. Ынчангаш күш-ажылчы коллективтерде бот-эргелел аргалары юридиктиг тодаргай үндезиннерлиг болу берген. Бүдүрүлгениң удуртукчузу биле күш-ажылчы коллективтиң аразында харылзаазы база өскерилген, удуртукчуларны соңгулдалыг принцип ёзугаар депшидер, соңгааны коллективтиң мурнунга олар харыысалгалыг болгаш боттарының отчёттарын бээр.

Күрбүдүрүлге дугайында хоойлу экономиканы эргелеп башкарарының бюрократчы, чагырып дужаар методтарының тыптып кээр чылдагааннарын чайладыр. Улус ажыл-агыйының эң чугула сорулгаларын шиитпирлээринге төптен эргелеп башкарылга ханылаар, ооң-биле кады эргелеп башкарылганың экономиктиг методтары күштелир. Ынчангаш Хоойлу болза демократтыг централизмниң чурумунче ажыл-агый харылзааларын чайгылыш чок бактаадып киирер, ооң түңнелинде экономикага күрүне удуртулгазы бүдүрүлгелерниң инициативазы болгаш бот-тускайлаң чоруу-биле херек кырынга ханызы-биле тудуш холбажы бээр. Дүжүметсиг ёзу-биле аңаа-ла хайгаарап олурар чорук чайлаттынар. Ам чогуур төптен бүдүрүлгеге чүгле контроль чурагайлар, күрүне чагыглары, эртемге үндезилеттинген үр хуусаалыг нормативтер болгаш лимиттер бээр. Бүдүрүлге планнарны боду ажылдап кылыр база бадылаар, керээлерни чарар, ол ооң-даа өске эргелерлиг.

Бот-орулга-чарылга дээрге ол чүгле бот-тускайлаң чорук эвес, а харыысалга деп чүвени маңаа барымдаалап көрбүшаан, бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазының түңнелдерин бүдүн коллективтиң болгаш ажылдакчы бүрүзүнүң чаагай чоруу-биле хоойлу шыңгыы дүүштүрер. Чижээлээрге, ажылдап алган ажыктың чартыын (доктааткан нормативтер ёзугаар) бюджетче, банк болгаш үстүкү органнар мурнунга хүлээлгелер күүселдезинче шилчиткен соонда, ажылдап алганы ажыктың (арыг орулганың) арткан кезээ бүдүрүлгениң эргезинге бүрүнү-биле артар, ажыл төлевиринге акша-хөреңги-биле кады коллективтиң бот-орулга-чарылга орулгазын ол тургузар. Биргээр чугаалаарга, бүдүрүлге эки ажылдаан тудум, бот-орулга-чагылга орулгазы хөй болур.

Күрбүдүрүлге дугайында Хоойлу моон соңгаар улам сайзыраңгайжыыр. Амдыызында ооң чүүлдери, тодарадыглары ам-даа чедир ажылдаттынмаан.

Күш-ажылчы коллективтерге бот-эргелел — социал эргелеп башкарылга хевири-дир, аңаа эргелеп башкарып турар кижилер дээрге-ле коллективке база башкартып турар кижилер болур. Ынчангаш коллектив болза эргелеп башкарылганың хары угда субъектизи-даа база объектизи-даа болуп турар.

Бүдүрүлгеге демократияны хөгжүдери, күш-ажылчы коллективтерниң ажылынга ёзулуг бот-эргелел аргаларын чайгылыш чок нептередири — ниитизи-биле социалистиг демократияны ханыладырынга болгаш калбартырынга эң чугула угланыышкын-дыр.

Бот-эргелелди шынар талазы-биле чаа бедикче көдүрер дугайында идеяны, бот-эргелел аргаларын күрүне тургузуундан дашкаар эвес, а ооң иштинге хөгжүдер дугайында принципиалдыг чугула түңнелди СЭКП-ниң XXVII съездизи үндүрген. Демократияны күш-ажылчы коллективтерге калбартыр дугайында ленинчи идеяны катап тургузарының теоретиктиг үндезинин съездиге салдынган, ооң соонда СЭКП ТК-ның январь болгаш июнь (1987 ч.) Пленумнарынга ол улам тодараттынган болгаш Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуга юридиктиг чурум-биле магадылаттынган.

Бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар коллективтери боттарының бот-тускайлаң болур чоруунуң аайы-биле бистиң күрүневисте ниити доктааткан нормаларга болгаш дүрүмнерге чагыртыр хүлээлгелиг. Күрүнениң эрге-ажыктарын болгаш хамаатыларның эргелерин сагыыры дээш, хүлээп алган хүлээлгелерниң күүселдези база орулгалыг болурунуң деңнелин ханыдыраары дээш бүдүрүлге бүрүзү харыысалгалыг болур, күрүне, бүдүрүлге, күш-ажыл сагылга чурумун ол быжыглаар.

Бот-эргелел байдалдарында бүдүрүлгениң бүрүн эргелиг ээзи болур күш-ажылчы коллектив бүдүрүлгениң организакчыларын демократтыг арга-биле соңгуп алыр, бүдүрүлгениң ажылын удуртурунуң хүлээлгелерин оларга дагзыр, тодаргайлаарга, ыяап-ла күүседир айтыышкыннар бээр болгаш ону үрээни дээш күүседикчилерни хемчег алыр эргени оларга тыпсыр. Удуртулганы оларның дээштиг чорудары дээш харыысалганы соңгуттурган удуртукчуларга база онаар. Ооң-биле кады коллектив кежигүннери (бот-эргелелге кандыг-даа чөрүшкек эвес) күш-ажыл чорудулгазының үезинде удуртукчунуң кандыг-даа айтыышкынынга чагыртырын хүлээнип алыр.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ПЛЕНУМ ДООЗУЛГАН

ПРАГА. Чехословакияның компартиязының ТК-зының пленуму бодунуң ажылын дооскан. Аңаа экономика механизминиң эде тургузуушкунунуң болгаш социалистиг демократияның улам ыңай хөгжүлдезиниң байдалдарында партияның ажылының чугула сорулгаларын чугаалажып көрген. Пленумнуң киржикчилери ЧКП ТК-ның Президиумунуң илеткелин чугаалажып көрген. Илеткелди ЧКП ТК-ның чиңгине секретары Милош Якеш кылган болгаш аңаа долу деткимчени пленумга илереткен. Ян Фойтик болгаш Игнац Янакты ЧКП ТК-ның Президиумунуң кежигүннеринге соңгаан.

КӨРҮЛДЕ АЖЫТТЫНГАН

ВАРШАВА. «Совет фильм-биле часкы ужуражыышкыннар» Варшаваның «Релакс» кинотеатрынга совет кинорежиссер Эльдар Рязановтуң «Лимбиге уттундурган аялга» деп кинозун көргүзери-биле эгелээн. Советтер чуртунуң кино уран чүүлүнүң чыл санында болур ол көрүлдезин ам болур ленинчи хүннерге болгаш ССРЭ болгаш ПУР-нуң аразында найырал, кады ажылдажылга болгаш бот-боттарынга дузаламчы дугайында Керээге ат салганының 43 чыл оюнга тураскааткан. Ол хүннер апрель 24-ке чедир бүгү Польшага болур. Экраннарга сураглыг кинорежиссерларның болгаш аныяк авторларның чаа болгаш көрүкчүлерге катап тургускан фильмнерни көргүзер. Александр Прошкинниң «Бежен үш чылдың соок чайы», а ол ышкаш Кира Муратованың «Үр байырлажыышкын» база «Кыска ужуражыышкыннар» деп ажылдары улуг сонуургалды болдурган.

«Совет кино-биле часкы ужуражыышкыннарны» ажылдарынга кинонуң совет мастерлериниң ССРЭ-ниң улустуң артизи Всеволод Санаевке баштаткан делегациязы киришкен.

(СЭТА).

ТУДУП ХОРУГДААН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Пенсильвания» университединиң студентилериниң расизмге удур хөделиишкинин америк эрге-чагыргалар күш-биле базып каан. Удурланыышкын хөделиишкининге киришкен чүс хире кижини олар тудуп хоругдаан болгаш ам судтаар деп турар. Университеттиң удуртулгазы ооң президентизинге баштадып алгаш, расалыг ылгай көрүүшкүннүң чидиг айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле студентилер-биле ужуражырындан ойталааны ук хөделиишкинге чылдак болган.

ЧАА ПАРТИЯ

АММАН. (СЭТА). Израильде баштайгы политиктиг араб партияны тургускан. Соңгу Израильде Назарет хоорайга митинг болган, аңаа Израильдиң араб чурттакчы чонун төлээлеп турар политиктиг болгаш хөй-нийтиниң он-он сураглыг ажылдакчылары, ооң иштинде араб хоорайларның мэрлери киришкен. Демократтыг партия дээр ол партия эжелеттирген араб черлерни хостаары, Израиль-биле кожа, хамаарышпас палестина күрүнени тургузары дээш демисежир.

Тайылбырлакчының булуңу

ЧӨӨН ЧҮК БИЛЕ БАРЫЫН ЧҮКТҮҢ ХАРЫЛЗААЛАРЫ: ЧӨРҮЛДЭЭЛЕР

Ортумак болгаш биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында совет-америк дугуржулганы чедип алырынче угланган орукка чүгле Совет Эвилели эвес, социалистиг дем каттыжылгазының өске-даа чурттары база чеже күштүг болгаш чаагай тура-соруктуг үндүргенин билдингир. Барыын Европаның боттарының улустарының күзел-чүткүлдеринге чөрүштүр америк ракеталардан чарлыр күзели чок чамдык чазактарының «тура-соруунуң мүңчүрааның» дугайында бир чыл мурнунда чер болганга чугаалажып турар душта, ССРЭ-ниң эвилелчилери Варшава Керээзиниң күрүнелериниң планнарынга болгаш бодалдарынга хамаарыштыр Барыын чүктүң чигзиниишкиннерин болдурбайн баар сорулгалыг дыка хөй эгелекчи саналдарны үндүрген.

Рейнден Бугка чедир бүгү-ле ядролуг чепсектерни болгаш улуг күчүлүг анаа боо-чепсектерни узуткаарын көрген «Ярузельскийниң планы» дээр планны Польша чогум-на харын ынчан үндүрүп келген. Ядролуг чепсектен хостуг коридорну Төп Европага тургузар дугайында саналды Германияның Федеративтиг Республиказының чазаанга ынчан харын Герман Демократтыг Республика биле Чехословак Социалистиг Республика киирген.

Ам керээге ат салдынган, ону соңгаарладыышкын болгаш эдилгелер чокка күштүг болдуруп киирер дугайында анаа эвес демисел америк сенатта чоруп турар душта, ССРЭ болгаш ооң эвилелчилери тайбың, ядролуг чепсек чок Европаже боттарының хандыкшылдыын база дагын практиктиг ажыл-херектери-биле көргүзүп турар.

Ортумак болгаш биче ыракшылдыг ракеталарны узуткааның соонда Варшава Керээзиниң чурттарынга ажыктыг кылдыр ийи талага артар ыракшылы 500 километрден эвээш эвес ядролуг ракеталар талазы-биле чамдык удурланыышкак айтырыглар тыптып келип чадавас деп чүвени олар билип турар. Ынчалзажок ССРЭ-биле ооң эвилелчилери ол ракеталарны бүрүн узуткап турган, ол-даа айтырыгны эң ажыктыг кылдыр шиитпирлээринге белен.

Вашингтон керээзинге ат салганының соон дарый ГДР-ниң удуртукчузу Эрих Хонеккер ол ракеталарны узуткаарының болгаш оларны чаартырының планнарындан ойталаарының дугайында санал үндүрген. Ол базымның соонда ГДР-ниң болгаш ГФР-ниң бүгү девискээрин ядролуг чепсектен хостуг зона болдурарының дугайында чаа санал үндүрген.

Социалистиг чурттарның эгелекчи саналдарының боттуг, кедилиг, мөзүлүг бүдүжү болгаш харын-даа эптежикчи, чөпшээрежикчи бүдүштүү ол саналдарга наточу чурттарның политиктиг дыка хөй партиялары каттыжып турары-биле база бадыткаттынып турар. Чижээлээрге, Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының болгаш Германияның Социал-демократтыг партиязының февраль 11-де Варшавага кады үндүрген инициативазында боо-чепсектиң шаап халдакчы системаларын боттуу-биле кызырарынче, бот-боттарынга бүзүрежирин быжыглаарынче кыйгырыг кирген. ПКАП-тың болгаш Германияның Социал-демократтыг партиязының төлээлекчилериниң онзалап демдеглээнин ёзугаар алырга, ол инициатива «Ярузельскийниң планынга» дыка хөй чүүлдер талазы-биле дөмейлешкек болган.

Каш хүннер эрткенде Копенгагенге болган чугаалажылга-конференцияга Болгарияның Компартиязының болгаш Германияның Социалистиг чаңгыс аай партиязының, Венгрияның Социалистиг ажылчын партиязының база Данияның, Бельгияның болгаш Нидерландының социал-демократтыг партияларының төлээчилери ыракшылы 500 километрден эвээш эвес ядролуг боо-чепсекти узуткаарын деткээннер.

Бир эвес наточу чурттарның чагырыкчы бөлүктериниң көрүүшкүннери социалистиг чурттарның көргүзүп турар чаагай тура-соруунуң ёзузунга дүгжүп турар болган чүве болза, кайгамчык-ла эки болур турган ийик. Ынчалзажок делегей мырыңай өске хевирлиг байдалды көрүп турар болгай. Совет-америк керээни чарганын деткивишаан база чазалгалар, эдилгелер болгаш чылдырыышкыннар чокка америк сенатка күштүг болдуруп бадылаары дээш ыыткыр үн-биле саналдавышаан, Барыын Европаның чамдык чурттарының удуртукчулары болгаш АКШ-тың администрациязында чамдык кижилер чогум утказы-биле алырга, ол керээни боттуг ажыы чок чүве болдурарын күзеп турар. Биче ыракшылдың чепсектериниң талазы-биле чугаалажыышкыннар дугайында социалистиг чурттарның саналдарын ыыт чокка оюп эртпишаан, Европага наточу ядролуг боо-чепсектерниң «орнун катап тургузарының» болгаш оларны чаартырының дугайын чулчуруп турарлар.

«Орнун катап тургузар» деп чүл ол? Варшава керээзиниң чурттарының девискээрлеринде четсин дээн черлеринге барып дээптер аргалыг чалгынныг 1300 ракеталарны бомбалакчыларга сайгара тургузар дээни ол-дур, оларның аразында «першингилер» чер кырынга биче ыракшылга ужугар ядролуг системаларның өске-даа 600 ракеталары база бар.

Ынчаарга Европаның айыыл чок чоруун ёзулуг быжыглап алырынга ядролуг чепсектерниң орнун катап тургузары эвес, харын чугаалажыышкыннарга идепкей болгаш чаагай тура-сорук херек.

Александр КОНДРАШОВ.
(СЭТА).

Европа биле Азияның шырайы

◆ «Иениң салым-хуузу» деп документалдыг тоожудан эгелер ◆

Москва чоокшулаан тудум, Наташаның сеткили хөлзеп чораан. Каш чыл мурнунда ооң сеткили арай сырыннальп үнүп чоруп турганын ол утпаан. Орук-ла, орук. Чаңгыс черге турум чурттаза деп ол ынчан күзеп чораан. «Ыраан тудум ынаа дендээр» дээн ышкаш, кады чурттап чорбааны бээ, кунчуун көрүксей-даа берген. Ам оларга улуг-ла белекти апаар чорааны ол.

Поезд доктаай берген. Сургаглыг Казань вокзалы биеэ хевээр дүймевишаан. Кижи дээрге имилээн кымыскаяк-ла. Николай Константинович уруун эде чөргей берген кадайының шенээнден тырткаш, соңгаже айыткан. Ында таныш эргим арыннарны көрүп кааш, Наташаның арны хүлүмзүрүй берген. Бичии Наданың кырган-авазы холдарында улуг-ла боодал чечек тудуп алган, оозун чайып турган. А кырган-ачазы кымдан-даа кашпагай, бо-ла вагон иштинде кире халып келген. Экилежип чоруй, ол дораан Надяда барган.

Аныяк Рушевтер вагондан үнгеш, дораан-на төрелдериниң куспаанче дүнү бергилээн. Шовалаң кара карактарлыг, чаа-ла чылчайты каттырып чыдар апарган Надюшазы шупту улустуң кичээнгейиниң төвүнде барган, холдан холче дамчып чоруп турганын авазы чоргаарал-биле хайгаарап турган.

— Өг-бүлеңер өзүп, немешкен ана ат улус-тур силер але— дээш, Константин Николаевич кырган-ачай болганын ам чаа-ла ёзулуг медерел билген чүве дег, өөрээнинден бичии кижизин өрү октай каап турган.

— Ой, кырган-ачазы, ол чаш кижи буза октап алдың—деп, кырган-авазы девидеп алгырган.

— Буза деп чүзүл моон, шаажаң езы хрусталь эвес-тир бо — дээш, кырган-ачазы уруун улам-на хөрээнге чыыра тудкан.

Каш чыл мурнунда шоолуг-даа көрбээни кенниче кунчуу элээн топтап көргеш:

— Арның агара берген, арта-ла арыпкан ышкаш-тыр сен, уруум, кадыың анаа бе!— деп сагыш човап айтырган.

— Ийе, кеңгус анаа мен — деп, Наташа биезки пөрүү чок, чазык хүлүмзүрбүшаан чугаалаан. Ол ам мурнундагы дег пөрүк аныяк артист эвес, дуржулгалыг башкы, ооң кадында өө кижи.

— Узун орукка шылагзынды ыйнаан. Ооң кадында бо кен-

эиг амытан аңаа кайын амырдыш шаңнап чораан деп — дээш, бээ улаштыр чугаалаан.

—Көрбес сен бе, моон ийи баш чоруткан улус ам үш баш чеде берген ээп келдилер ышкажыл. Бистиң полугувус немешкен ышкажыл, кырган-авазы.

Николайның ада-иези ам боттарының эниргги ышкаш авазы, ачазы дишпейн, кырган-ачазы, кырган-авазы дижи бергенин Наташа дораан эскерип каан. Оглу-кенниниң уруглуг болганынга олар дыка-ла өөрээннер.

Дээртазында даштыкыдан ээп келген уругларынга, база Рушевтерниң төрел уксаазынга немежип келген бичии хамаатызы Надюшага тураскааткан өг-бүле байырлалы эрттиргеннер. Орта Рушевтерниң хөй-ле төрел-дөргүлдери, эш-өөрү чыглып келген. Моон мурнунда оларның ындыг хөй төрелдери чыглып турганын Наташа көрбээн-даа. Оларның чамдызын ол бир-ле дугаарында көрген. Николайның адазының дуңмалары, авазының дуңмалары, дуңмаларының уруглары дээш-ле баар. Ол хөй улус шупту-ла кончуг найыралдыг дээрзин Наташа чазыг чок билген. Оларның аразында кымнарны чок дээр. Шупту-ла улуг-улуг ажылдакчылар. Николайның кады төрээн угбазы Татьяна Константиновна Москваның Ленин аттыг педагогика институдунуң доцентизи, филология эртемнериниң кандидады. Ооң-биле алышкылар уруглары болур Зоя Анатольевна МКУ-да башкылап турар, ооң дуңмазы Наталья Анатольевна ында испан дыл башкызы, Николайның даайлары архитектор Алексей Николаевич, ооң дуңмазы биология эртемнериниң кандидады Владимир Николаевич Карцевтер дээш, кымнарны чок дээр. Шупту-ла бедик культуралыг улуг эртемденнерниң аразынга девиденчиг-даа, сүрээденчиг-даа. Ынчалза-даа олар шупту бөдүүн сеткилдиг, сагыш човангыр кижилер. Шынап-ла угааннныг, бедик культурлуг болган тудум, улус бөдүүн, бүзээнныг сеткилдиг болур чүве-дир дээрзин Наташа ынчан ылап билген.

Ол кежээ шупту-ла кижилерниң кичээнгейи бичии кижиде — Надяда болган. Кижи бүрүзү-ле ону чаптап ооң арын-шырайында кымны дөзээн им-демдек барын маргыжып-ла турганнар.

— Че, мээң ол моол кызымны ол-бо дижип турбаңар. Ол дээрге Азия биле Европаның арын-шырайын катай хаара

чыып алган кыс чүве — деп, кырган-ачазы хөөревишаан, пианинозунуң артынга олуруп-каш, ойнавышаан ырлай берген. Опера ыраажызы кырган-ачазының чараш күштүг үнү өрээл иштинге сыңышпайн, дашкаар кудумчуларже, бульварларже чүткүп үнүп турган-зыг. Балерина чораан кырган-авазы танцы теве бергенде, кым ооң-биле маргыжып шыдаар боор. Танцылаарын ам-даа элек деп ашаа хорук турза-даа, Наташа туттунуп шыдавайн, кунчуу-биле кады теп үнүпкен.

— Кенниисти моол кижи деп билбээн-не болгай мен— деп, Коля-биле үгбашкылар уруглары боор Зоя Анатольевна ам чаа миннип чугаалаан.

— Моол деп чүнүл, тыва де-даан. Тыва кижи-ле болгай — деп, Наташаның кунчуу тайылбырлаан.

— Тыва? Адырам, билир-ле ышкаш мен. Чогум ол Тыва кайда турарын сактып чадап ор мен.

— Ону бо Коля тайылбырлап бээр ыйнаан. Мээн-не билип алганым— тыва келин эң-не топтуг-томаанныг, эгениичел, сагыш човаачал, хүндүлээчел боор чүве-дир. Ол дээрге кижиде үнелиг шынар-ла болгай—деп, Коляның авазы сеткил ханган дег чугаалаан.

— Тыва дугайын сонуургай-дыр силер бе? Ынчаарга-ла ам география талазы-биле билиикчерни шылгаптайн. Енисей хемни кым билирил?

— Енисейни билбес боор бе. Ол Сибирьниң улуг хеми-ле болгай.

— Чүгээр-дир. Ынчаарга ол хем кайын эгезин алган ийик?

— Адырам, кайын ийик моң..

— Ынаар-ла бедик даглар-ла ышкаш чүве.

— Ийе, ийе, Саяннар де-даан.

— Углуун углуг-дур силер. Өдүрээн часса-даа хөлүн часпадыңар. Тыва дээрге Азия диптиң төп ортузу. Ооң төп хоорайында Азияның географтыг төвүн айыткан байзаны ында тургускан. Тывалап Улуг-Хем деп адаар Енисейниң бажы, меңги берттүг бедик Саян сыннарының аразында ыраажылар ырлап ханмас, чурукчулар чуруп тептес чараш оранны Тыва деп адаар чүве-дир, ам билип алдыңар бе?—деп, Николай Константинович баштактаны аарак тайылбырлаан. Адазы аңаа улаштыр немеп каан:

— Бо Коля ол каас, чараш оранны, доозун чуруп ханмайн, ооң чараш кыстарының бирээзин эдертип келген кижи-ле болгай. Тыва дугайында ооң чогаалдары ам-даа үргүлчүлээр деп билиңер.

— Ол чогаалдарының бирээзи сээң хойнуңда олур ышкажыл, ачай—деп, Коляның угбазы кырган-ачазының хойнунда орган бичии Надяже айыткаш баштактанган.

Аалчылар орай тарап чанганнар. Байырлажып чоруп тура, кижи бүрүзү-ле Азия биле Европаның шырайы сиңген Евразия-Надежданың дүрген-не улуг кижи кылдыр өзерин күзеп чоруп турганнар.

Чоок кижилериниң кичээнгейинге бүргеткеш, хүннүң-не өзүп-доругуп орган чаш төлүнүң чассыг чырык арнын көргеш, аныяк иениң өөрүшкүзү чайгаар кыптыгып турган. Ол шаанда кырган-авазының куругларының уруглары дег чараш, эргим, оон артык чүве чок» деп органын сактып келген. Кандыг-даа чонда кырган ада-иелер демей-ле. Олар шупту-ла чаагай сеткилдиг, ажы-төлүнге чүгле экини күзээр. Ооң Надязы база кырган ада-иезинге эң-не чараш, чаптанчыг, угаанныг кылдыр сагындырып тур боор. Олар аңаа дыка-ла ынак-тыр деп, Наташа бодангылай бээр.

Уруг-дарыы өзүп-доруккаш, ол-бо чүкче, уязындан ужуп үнген куш оолдары дег, тарап чоргулай бээрга, бажыңынга дың-на ийиилээн арткан улуг Рушевтерниң Москвада Городская кудумчузунда бажыңынга база катап шимээн-дааштыг, хеглүү кончуг апарган. Ооңбиле кады бажыңның ээлеринге чаа сагыш човаашкын, чаа харыысалга немешкен.

Аас-кежикке бүргеткен чаңгы иеге чаш уруунуң кажангыргин чүгле атпаңнады базып эвес, харын ужа-тура маңнап турар апарганын улуг-ла эскербейн барган. Ол шимээн-дааштыг бичии кижи өрээлдерге бир кылдыр маңнап, чүглүп, дукпуртуланып, канчап турбас дээр. Ооң соондан эдерип, кылаштаан кырган-авазының шаа төне бээрге, ол сандайга олуруп алгаш, уруун хайгаарап, өң-баазын чүңнерби-ле оозунга хөйлең аргып бе-рип орар. А бирээзи өрээл иштинге куштандырбышаан. Ол саазын, карандаш тудуп алза, ынчан чүгле оожум, шимээн чок апаар.

Бичии уруглар шупту-ла ындыг. Саазын, карандаш тудуп алган болза, шыйып, шокарлап-ла билирлер. Надя база ындыг болган. Ооң оозунче улуг сагыш салган кижи-даа чок. Бир-ле хүн Коля биле Наташа ажылдан кээрге, Надяның кырган-ачазы оларже саазын сунган.

— Уруунарның баштайгы чогаалы-биле таныжып көрүңер — дээн.

Саазында кижи баштыг аъттар дүрзүлеп каан болган. Николай Константинович каттыра берген, Наташа аайын тыппаан.

— Бо чүзүл моон, Кижи баштыг аъттарны кайын көрүп алганы ол?

— Тоолдап бер дээш кижи емырадыр ийикпе. Дүүн кежээ бурунгу грек тоол ыдып берген мен. Тоолда кентаврны (кижи баштыг аътты) аажок сонуургап, катап-катап айтырып орган чүве. Бертен ыттдааш чок чуруттунуп-ла орду. Оон көөрүмге ол кентаврларны дүзүрлеп алган болду ышкажыл — деп, кырган-ачазы чугаалаан.

Николай Константинович чурукчу кижи болгаш ынчаары ол ийикпе, уруунуң шорбарлап каан дүрзүлеринче үр-ле кайгап турган.

— Бо Надя кончуг-ла чогаал бүдүрүп каан хире-дир. Адазы оон салдыкпайн кайгап туруп берди ышкажыл—деп, Наташа кыжырымак чугаалаан.

Николай Константинович кадайының кыжырымаан-даа эскербейн:

— Бичии кижилер колдуунда караа-биле көрген, билир, таныыр чүвелерин дүрзүлээр болгай. А Надя дээрге сагыжынга киргенин бодап тургаш чураан ышкажыл. Оозун бодаарга ында чогаадыкчы сунду черле бар ышкаш-тыр — дээн.

— Оо, бо Надя кончуг-ла шыырак чогааткан ышкажыл. Адазы ооң талантызын ажыдып турары ол ыйнаан. Че, бичии уруглар черле ындыг ышкажыгай. Мен-даа бичиимде шыкпыыш тудкаш, харга азы хем кыдыының элезиннинге инектер, сарлыктар, тевелер дүрзүзүн шыйып-ла чоржук мен.

— Ол дээрге сээң билир, таныыр дириг амытаннарың ышкажыл. А кентаврны кым көрген деп бодаар сен?

— Че, сээң Надяң-на көрүп кааны ол ыйнаан.

— Ынчанганы ол-дур. Сеткили-биле көргеш, чурааны ол-дур. Чогаадып деп чүве ол-дур. Чурукчу болур эвес деппе.

— Ой та. Мен-не бодаарымга ол музыкант болур хире. Ооң ыры-музыкага сундулуу кончуг хире-дир. Ам безин пианинога соктаары углуг дивес силер бе—деп, кырган-ачазы үзе кирген.

— Дыка маргышпаңар. Ооң музыка дыңнааш танцылай бээрин көрбээн силер бе, тект черле часпас. Ооң балерина болурунуң бүгү, барымдаазы бар-дыр. Авазының болгаш кырган-авазының талазы черле чая база бээр болду бе—деп, кырган-авазы база-ла чыда калбаан.

Улустуң чогум чүнүң дугайында маргыжып турары аңаа бичии-даа хамаарылга чок чүве дег, ынаар бичии-даа сагыш салбайн, Надя ойнаарлызын хепкерип орган. Ооң хензиг чиңге салаaларының эптиг,туттунгуруун эскерип тура, Наташа бодунуң кырган-авазының шагда ооң чиирбей дег ээлгир, хертеш салаaларын көргеш, «Мээң кызым шевер дааранып кижи болур, салаaларының ээлгир чаражын көрбес бе. Уруум өзүп кээрге тон даарадып кедер мен» — деп органын сактып келген. Кырган-авам Надяны көрген болза, база ынча дээр ийик. Кижи бүрүзү-ле бодунуң билир, чоок чүвезинче тыртар чүве ышкажыл. Че уруум, кым-даа болур болза хамаан эвес. Ону төлептиг, мөзүлүг кижи кылдыр өстүрүп каар болза, меңээ аас-кежик ол-ла ыйнаан кылдыр бодап турган.

Николай Константинович ол хүнден эгелээш, уруунуң саазын шокарлаарын бүдүү хайгаарап эгелээн. Аңаа чурук чуруур альбомнар, карандаштар садып бээр апарган.

— Сен уруунну шынап-ла чурукчу кылып алыр дээш шырбайып-ла тур сен бе, Коля —деп, Наташазы айтырган.

— Чок, анаа хайгаарап турарым ол-дур ийин. Ону албадап болбас. Хөңнү калып каар. Ооң ёзулуг чурулгага сундулуу илерей бээрге ынчан деткиир мен. Амдыызында бодунуң ала хөңнү-биле чуруп тургай ваан— деп, адазы харыылаан.

— Оозу-ла чөп боор. Уруг бүрүзүнде Моцарт бар дээр ийикпе. Ону улус анаа эвес сеглеп каан-на болгай. Чүгле төруттүнген талантыны үезинде деткиир, ажыдар херек. Оон башка ол уругнуң анаала ээлчеглиг тур сонуургалы боол, эстип, хайлы бээр-ле болгай. Чеже-чеже Моцарттар, Рафаэльдер, Пушкиннер, Шаляпиннер үезинде ажыдылышкын, деткимче чок сайзыравайн, ис чок барган дел бодаар силер—деп, Надяның кырган-ачазы Константин Николаевич оглун деткээн.

Төрелдериниң кичээнгейинге бүргеткен Недя-Найдан билдиртпейн өзүп орган.

Екатерина ТАНОВА.

(Төнчүзү. Эгези №№ 86, 87, 88 «Шында»).

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

ССРЭ-НИҢ КУБОГУ ДЭЭШ

Чоокта чаа Ак-Довурактың спортчуларынга өөрүнчүг медээ келген: «Асбест» командазын хол бөмбүүнге Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназынга ССРЭ-ниң кубогу дээш ойнаар шилиндек командаларның составынче киирген. Моон мурнунда бистиң республикадан спорттуң бо хевиринге чаңгыс-даа команда шак ындыг улуг маргылдааларга киришпээни билдингир болгай.

Тюменьге апрель 15-17-де, Якут АССР-ниң Черск хоорайга май 13-15-те, Кызылга май 27-29-туң хүннеринде, сөөлгүзүн Владивостокка июнь 10-дан 12-ге чедир 4 команда ойнаан соонда тиилекчизи тодараттынар.

«Асбест» командазының кол тренери Сергей Иванович Манчин-биле ужурашкаш, аңаа киржир эргени канчап чедип алганын, белеткел ажылдарын канчаар чорудуп турарын айтырдым.

— Бистиң командавыс республиканың районнарының, Шагаан-Арыг, Кызыл, Минусинск хоорайларының шыырак командалары-биле каш удаа ужурашкаш, бирги черни ап келгениниң түңнелинде бо улуг маргылдаага барып киржир эргени чаалап алган. Белеткел ажылдарын дыңнадышкынны алганывыс соонда дораан-на эгелээш, хүн санында чорудуп келдивис. Райкүүскомнуң шиитпирин ёзугаар 15 кижини ажылдан хостаан турду. Ооң иштинден 6 кижини ойнаар, 4 кижи курлавырга чоруур кылдыр шилип алган.

Спорт килдизиниң директору Сергей Манчин, «Тыва даг-дугу» комбинаттың дузалал транспорт гаражының механиги Андрей Манчин, Кызыл-Мажалыктың уругларының спорт школазының тренерлери Николай Монгуш, Мерген Монгуш ышкаш эң шыырак ойнакчыларның аразынче Шагаан-Арыгда башкы Валентин Балый-оолду киирип алырын чөпшээрээн.

«Тыва даг-дугу» комбинаттың директору Ю. Т. Комаров, ында партком секретары А. Н. Шулепов бүгү талабиле практиктиг деткимчени көргүзүп, идик-хевин садып берген болгаш шүүделиңге чедир акша-хереңгини тускайлаан.

Команда кежигүннериниң сеткил-хөөнү кандыгыл, тиилелгеге чедип алырынга кордап турар бе дээрзин айтырдым.

— Ужуражырывыс командаларны көрбээн, билбес болганывыста, ону баш удур догаадыраары берге. Республикавыстың адын камгалаар улуг онаашкан-дыр, идегелди шынзыдар, шаңналдыг чер дээш ойнаарын кызыдар бис—деп, Сергей Манчин чугаалады.

Команда Тюмень хоорайже чорупкан. Чоруукар чогузун, ойнакчылар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.)

БАЗА КАТАП ИЙИГИ ЧЕРДЕ

Россияның профэвилелдериниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң Смоленск хоорайга болган хостуг хүреш маргылдаазынга Маадыр Допуй-оол 57 кг деңзиге ийиги черни алгаш, шилиндек команданың кежигүнүнге артып калган турган.

Чоокта чаа Бүгү-эвилелдиң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң Гродно хоорайга болган маргылдаазынга киришкеш база шаңналдыг ийиги черни алган. Ам апрель ортан үезинде ССРЭ-ниң аныяктар аразынга болур маргылдаага киржири-биле Россия Федерациязын төлээлеп хүрежир дээш база катап чыылдада артып калган.

Бо чылдың февраль айда Кызылдың кедээ ажыл-агыйы техникумун ол дооскан.

(Бистиң корр.)

КУБОК АРТЫП КАЛГАН

Күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуну Калдың Монгушка тураскааткан бокс маргылдаазы Бажың-Алаак ортумак школазынга болуп эрткен. Аңаа 62 боксер киришкен. Оларның аразында республика маргылдаазының чемпионнары болгаш шаңналдыг чер ап турган спортчулар база бар.

Чидиг демиселдиң түңнелинде команда аай-биле бирги черни Бажың-Алаак ортумак школазының командазы алгаш, кубокту арттырып алган. Ийиги болгаш үшкү черлерге Ак-Туруг болгаш Ак-Довурактың командалары төлептиг болган.

Дмитрий СААЯ,
Чадаана хоорайда тренер.

Төрээн дылының өөрен

ДЫЛДАРНЫҢ ХАРЫЛЗААЗЫ

Бодунуң грамматиктиг болгаш фонетиктиг шынарлары-биле тыва дыл түрк уктуг дылдарның уйгур-түкүй бөлүк кезээнге хамааржыр. Тыва дыл, бир талазындан, өске түрк дылдар-биле дөмей хевирлиг болбушаан, өске талазындан, бир-ле онзагай, ук дылдардан ылгалып турар демдектерлиг.

Дылдың сөс байлаандан ук чоннуң төөгүзүн билип ап болур.

Тыва лексика чиңгине түрк сөстерден аңгыда, өске дылдардан сөстерни хөй-биле үлегерлеп алган. Ооң иштинде моол дылдан келген сөстер көскү черни ээлеп турар. Бо талазы-биле тыва дыл Мурнуку Сибирьниң түрк дылдарындан (чижээлээрге, алтай, хакас, шор) элээн ылгалдыг. Үлегерлеп алган моол сөстериниң хөйү-биле Сибирьниң түрк дылдарындан чүгле якут дыл тыва дылды мурнап турар.

Төп Азияның өске-даа төрел бөлүктери дег, тыва, моол улустарның аразында харылзаалары быжыг болгаш бурунгу дазылдарлыг. Эң-не күжениишкинниг, ханы, политиктиг база социал-экономиктиг харылзаалар XII чүс чылдан эгелеп, XX чүс чылга чедир улам-чылааныңдан, тываларның амгы үеге чедир артып калган материалдыг болгаш угаан-бодал культуралары моол улустуң культуразы-биле элээн холбаалыг. Ол дугайын ол ийи улустуң аас чогаалының тураскаалдары, амыдырал-чуртталгазының, уран чүүлүнүң болгаш дылдарының байдалы көргүзүп турар.

Моол дыл дамчыштыр тыва дылдың лексиказынче чүгле чиңгине моол (азы нити түрк моол) сөстер эвес, харын кыдат, тибет, санскрит (Бурунгу Индияның литературлуг дылы), иран, араб, грек дээш өске-даа дылдардан сөстер кирген. Оларның иштинден төвүт (тибет), санскрит сөстерни көрээлиңер. Ол төвүт, санскрит уктуг лексемалар («сөс» дээн эртем термини) кажан, кайызын, канчап тыва дылдың составынга кирип келгенил дизе, мынчаар тайылбырлап болур. Тибет (тывалар, моолдар төвүт деп адаар) дээрге делегейниң эң-не бедик Гималай дагларының аразында чурттап турар, ажыл-агыйының аайы-биле мал болгаш чер амыдыралдыг, чогум боттары тибет-бирма дылдарда чугаалажып турар, аңгы-аңгы төрел бөлүк улустуң чурту. Төвүт улус шаандан тура сайзырап келген тускай чаңчыл болган культуралыг. Оларның төөгүзү, байлак аас чогаалы, литературазы, философиязы, шажын-чүдүлгези бурунгу дазылдардан үндезилеттинип укталган. Тибеттиң угаан-бодал культуразы бурунгу болгаш амгы Индияның культуразы-биле холбаалыг. Ол чорукка ийи чурттуң географтыг байдалы улуг салдарны чедирген.

Чаңчыл ёзугаар санаттынып турары-биле алыр болза, бистиң эравыстың мурнунда 6—5 чүс чылдарда Бурунгу Индияга тывылган «буддизм» деп шажын (азы Бурганның өөредии) VII чүс чылдар үезинде Тибетке нептерел эгелээн. Чогум «буддизм» деп термин Европага тывылган. Буддизмниң үндезилекчизи Гаутама Сидхартха тайжы бодхи деп ыяштың дөзүнге олуруп алгаш, чер-делегейниң, амыдыралдың, чуртталганың, аас-кежик, өлүмнүң дугайында «бижилге» (ханы болгаш кичээнгейлиг боданыры) кылып органш, дириг амытаннарны (кижилер база дириг амытаннарга хамааржыр) човулаң-хилинчектен уштурунуң аргазы болур бир бодал бажынга кирип кээрге, «Будда» азы тывалаарга «Бурган башкы» апарган деп турар. Будда деп сөстү санскрит дылдан очулдурарга «угааны чырааны» дээн уткалыг. Чоорту «Бурган башкының өөредии» делегейниң ылаңгыя Азия чурттарынга тарап эгелээн. Буддизм Тибетке кээп, делгерен турда, төвүт улустуң аразынга бон деп национал чүдүлге сайзырап турган. Ынчалза-даа «Бурган шажынының» талалакчылары боттарының чүдүлгезин күш-биле чуртка таратканнар.

XV чүс чылда Цзонхава деп эртемден лама буддизмге үндезилеп, бодунуң «гэлуг-па» деп өөредиин тургускан. Ук чүдүлгени сөөлүнде Европаның улустары ламаизм, а моолдар шар шашин (тывалап сарыг шажын) деп адай берген. Сарыг шажын дээниниң ужуру болза, ол өөредигниң эдерикчилери ламалар сарыг өңнүг берт кедер. Ам-даа ону сагып турар.

XVI чүс чылдарның эгезинде Моолдуң чагырыкчы нояннары Төвүттүң лама-шажынын албан ёзу-биле хүлээп алганнар. Чоорту сарыг шажын моолдарның боттарының чүдүп чораан хамнарын кызып, истеп, сүрүп, узуткап каапкан. Хамнарга чүдүүр чүдүлгени сарыг шажындан ылгап кара шажын дээр турган. Сарыг шажынны тарадыры-биле Төвүттен ламаларны хөй-биле чалап, хүрээ-хиитти тудуп, төвүт санскрит дылдардан шажынның ном-судурларын очулдуруп эгелээн.

Ламаизмни хүлээп алган чорук, бир талазындан, чонну дарлап, бүдүүлүк чорукка тударынга Моолдуң феодалдарынга эптиг болбушаан, өске талазындан, моолдарның боттарының тускай культуразының эрги моол литератураның, аас чогаалының, эртемниң сайзыралынга улуг идигни берген.

Моол ламаларның аразынга хөвей санныг очулдурукчулар ажылдап, чамдыктары харын-даа санскрит, төвүт дылдарны төрээн дылы дег билип, өөренип алган болгаш ол дылдарга чогаалдарны бижип турган. Ортаакы вектер үезинде Моолга төвүт дыл Европага латынь ышкаш ужур-дузалыг боол, классиктиг дыл апарган.

XVII вектиң ортаакы үезинде ламаизмниң чамдык салдары Тывага кээп-даа турган болза,чүгле XVIII векте, 1757 чылдан эгелеп, манчы-кыдат эжелекчилер сарыг шажынны тываларның албан ёзу чүдүлгези кылдыр албадап киирип эгелээн. Ол үеде хүрээ-хиит тудуу кончуг иделкейлиг, нептереңгей турган. Тыва хүрээлерге моол ламалар база албан хаап, шажын-чүдүлгениң ажыл-чорудулгазынга киржип турган. Чоорту моол дыл тыва хүрээ-хиитке, курунe башталгазынга албан ёзунуң дылы апарган.

Ажыл-агыйга, бажың-балгатка хамаарышкан тибет уктуг сөстер тыва дылдың сөс составынга быжыы-биле доктааттынган. Чижээ, тывалап тоо (тоо-быдаргай), тибеттеп тхо—сан-түң тывалап таңма, тибет-тхам-га, тывалап назын, тибеттеп на-со. Оон-даа өске.

Азы дараазында чамдык тыва аттарны, фамилияларны көрээлиңер. Эң-не делгереңгей тыва ат азы фамилияларның бирээзи **Доржу** тибет дылдан «эртине» деп очулдуртунар. **Чүльдүм** тибеттеп «мөзү-шынар» дээн, **Сотпа**, очулгазы «шыдамыккай чорук», **Сүндүй** «кызымаккай чорук», **Самдан** «кужун азы кичээнгейин мөөңнээри» деп уткалыг. **Серен** «узун назы азы чуртталга», **Чигжит** сарыг шажынның «коргудукчулар азы сүртенчилер» деп бурганнарының бөлүүнүң ады. **Чимит** «коргуш чок», **Кончар** «шынчы, ак сеткилдиг», **Дембирел** кандыг-ла-бир эки чүвениң демдээ. **Чамзырың** бурган ады, Дамдын, Чамыян, Чамбал, Сандак аңгы-аңгы бурганнар аттары болгаш оон-даа ыңай.

Тыва дылдың словарь составынга кирген тибетизм, санскритизмнер үстүнде адаттынган сөстер-биле кызыгаарланмас. Ылаңгыя тибет, санскрит уктуг тыва аттар, фамилиялар дыка нептереңгей. Тыва дылдың бо бир онзагай солун талазын эртем ажылдакчылары өөренип, шинчилеп турар.

Антонина ДОНГАК.
ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЛЬОН

Донда-Ростовта электроника-биле чепсегленген телеграф харылзааларының төвү ажыгпалда кирген. Харылзааның элээн хайы салбырларында безин мындыг чарлалдар көстүп турар болу берген: «Телеграмманы чедер черинче силер көрүп туруңарда-ла дамчыдыптар апарган».

— Шагда болза айыткан хоорай-биле харылзажырда тускай номер дамчыштыр харылзажыр турган. Чамдык берге хүннерде тускай «долгаар кижилерни» безин хөлезилеп турдувус. Телеграммалар саны 120 муң ажа бергенде хүлээп алышкын болгаш дамчыдыпгага 1100 чедир кижилерни олуртуп турган.

Ам электроннуг саналга машиназы чүс-чүс кижилерниң ажылын, оларның харысалгазын бодунга алган. Харылзааның каналдары областың чер бүрүзү-биле тудуш. Оператор бүрүзү телеграмманың адрезин болгаш сөзүн дамчыдып эгелээрге машинаның кайгамчык угаанынга кире бээр. Ам электроннуг саналга машиназы боду чогумчалыг харылзаа шугумун тыпкаш, тодаргай адресче «телеграмманы салып кириптер»

— Электрониканың дузазы-биле телеграф албаның ажылдакчылар санын 500 кижи чедир кызырар арганы берген—деп, эгелеп даргазы тайылбырлады.

«СОВЕТСКАЯ РОССИЯ» солундан.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

Апрель 15-те «Тыва тудуг» трестиң клувунга

«Хулиган үүлгедиг дээш харысалга дугайында». Лекция-беседаны Бадмаев, Сальникова эрттирер. Эгелээри 19 шакта.

«ЕНИСЕЙ» Культура бажыңынга

Апрель 16-17-де дыштаныыга кежээлери 19 шакта эгелээр.

«КОЛОС» Культура бажыңынга

Апрель 17-де дыштаныр хүн клуву. «Бисте ойнаарактар аалдап келди». Эгелээри 12 шакта.

Пионерлер бажыңынга

Апрель 17-де ажык эжиктер хүнү — бөлгүмнер киржикчилериниң чогаадыкчы отчёттары. Бот-тывынгыр уран чүүл концерти, делгелгелер, эп-сеткил каттыштырылгазының ярмаркалары. Эгелээри 11 шакта.

«Октябрятчы сылдыс корабли ужудуп чорупту» деп оюн-аян-чорук. Эгелээри 14 шакта.

Культураның болгаш дыштаныылганың Н. ГАСТЕЛЛО аттыг паркы

Дыштаныр хүннерде ойнаар автоматтар залы, теннис болгаш биллиард залдары, аттракционнар 11 шактан ажылдап эгелээр. Дыштаныыга кежээзи. Эгелээри 19 шакта.

Автоорук техникумунуң боодалга залы

Боодалгага хоорайның бирги чери дээш өөредилге черлериниң аразында маргылдаа апрель 16-да 16 шакта, апрель 17-де 10 шакта эгелээр.

«ХЕРЕЛ» спорт залы

Апрель 16-17-де волейболга хоочуннер аразынга республиканың бирги чери дээш маргылдаа 11 шакта эгелээр.

«САЙЛЫК» кафениң чанында шыкка

Апрель 17-де школачылар аразынга чадаг чарышка республиканың бирги чери дээш кросс 10 шакта, өөредилге черлериниң аразында хоорайның бирги чери дээш кросс 12 шакта эгелээр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ 15-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35—«Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 10-гу сериязы. 9.40 —Штраустарның өг-бүлезиниң музыказы. Концерт. 10.25 — Медээлер. 10.35—«Киржикчилер». «РАФ: чыл эрткенде». 11.20 — 12.25 — Улуг Преснядан шулукчу. В. Маяковский. 15.25 —Медээлер. 15.35 —Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.45—Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.15 —Пхеньянның «Мансудэ» уран чүүл ансамблиниң концерти. 16.50 — Новосибирск телестудиязының программазы. 17.35 — «Чүүден болгаш чүге». 18.05 — Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга уткуштур. Теория айтырыглары. Төөгүлүг медерелди кижизидери. 18.35 — Мультфильмнер. 18.55 —Бөгүн делегейде. 19.15 —Эде тургустунуушкун: чугула айтырыглар болгаш шиитпирлер. «ССРЭ-де кооперация». ССРЭ Хоойлузунуң телевилелин чугаалажып тур бис. 21.00 —«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 —«Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 10-гу сериязы. 22.50 —Бөгүн делегейде. 23.00 —23.45 —Эстрада программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 —9.35— М. М. Пришвин. «Хүн шыгжамыры». 5 класс. 9.05 — Англи дыл. 10.05 —Антарктиданың амгы үеде шинчилээшкиннери. 10.35 —11.35 — В. П. Катаев. «Полктуң оглу». 4 класс. 11.05 —Англи дыл. 12.05 — «Бисти билиңер». Уран-чечен фильм. 13.30 — Шүлүкчү Г. Тукайның амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында телефильм. 14.15 — Медээлер. 14.25 —15.30 —«Ооң амыдыралының эриктери». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 18.05 —Медээлер. 18.15 —Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 —«Сонуургактарга». С. Токаның «Араттың сөзү» деп романының дугайында. 19.05 —«Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Апрель 17—Совет эртем хүнү». 19.35 —Медээлер.

МОСКВАДАН

18.05—Медээлер.
18.15 — Телефильм. 18.30 — Уран чүүл мастерлериниң концерти. 19.45 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 —«Аян-чорукчулар клуву». 21.00—«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 —22.45 — Док. фильм экраны. Саратов областа Пугачев районнуң ажыл-агыйларында эде тургустунуушкун дугайында.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Кино

АПРЕЛЬ 15-

«НАЙЫРАЛ»: «Ганг, твои воды замутились» 9.30, 13.10, 16.50, 19.30. Бичии залга: «Мультсборник» 9.30, «Цветок в пыли» 11.40, 14.40, 17.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 153» 9.40, «Коронный номер» 11.10, 13.20, Киноклуб «Подросток и закон» 15.00, «Кордебалет» 17.00, 19.20, 21.20 шактарда.

агаар

Бөгүн республикага болгаш Кызылга шокар булуттаар, чамдык черлерге ел хар чаар. Соңгу-барыын углуг хаттың күжү секундада 9—14, күштелгенде 20—25 метр чедер. Агаарның температуразы хүндүс 5—10 градус чылыг, чамдык районнарга кызыр 2-ден кадар 3 градус. Кызылга 6—8 градус чылыг болур.

Агаар-бойдустун ниити байдалын бо хонуктарда 4-кү хевирниң деп ылгап, аарыг кижилерге онзагай эмчи контролюнуң хүннери кылдыр көөр.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чаагай килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн баргында 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аммазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 2797 ТС—00496.